

DIYANET DERGİSİ

DİNİ - İLMİ - EDEBİ

ÜÇ AYLIK DERGİ

Ekim-Kasım-Aralık

1 9 8 9

Cilt : 25

Sayı : 4

Diyamet İşleri

Başkanlığı Adına

İmtiyaz Sahibi

Rıdvan NİZAMOĞLU

Döner Sermaye İşletme

Müdürü

Yazı İşleri Müdürü

Orhan BALCI

Sürelî Yayınlar

Şube Müdürü

Yazı Tetkik Kurulu

Abdullah SEVİNÇ

İbrahim URAL

Orhan BALCI

Yayına Hazırlayanlar

Alaaddin KOÇAK

Bilâl KOÇ

Dr. Mediha Eldem Sk.

No. 85

Tlf : 125 66 11/379

Kocatepe / ANKARA

Dizgi ve Baskı

AYYILDIZ

MATBAASI A.Ş.

222 69 40 - 222 69 41

213 19 62 — ANKARA

Kapak

Kadıasker Mustafa İzzet

Efendi'nin

Celî Sülûs Levhası

(Kültür Bakanlığının

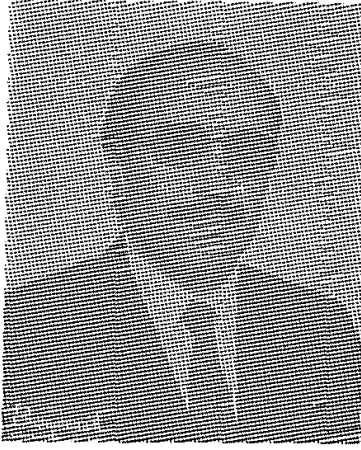
"Türk Hat Sanatının Şa-

heserleri" adlı albümün-

den alınmıştır.)

YAYIN ŞARTLARI

- Diyanet Dergisi, dinî, ilmî, inceleme ve araştırmalar; tez ve seminer çalışmaları, tercüme ve derleme yazıları yayınlayan bir dergidir.
- Dergimize yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, Yazı Tetkik Kurulu kararı ile yayınlanır.
- Yayınlanacak yazılarda lüzum görüldüğü takdirde Kurulca düzeltme ve kısaltmalar yapılabilir.
- Gönderilen yazılar basılsın - basılmasın yazarına iade edilmez.
- Yazılar, iki aralıklı daktilo ile yazılmış olarak "Diyanet İşleri Başkanlığı Sürelî Yayınlar Şubesi Müdürlüğü" adresine gönderilir.
- İlk defa yazı gönderenlerin kısa özgeçmişleri ile birlikte fotoğraflarını da göndermeleri gerekir.
- Dergimizde çıkan yazılar, kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine

Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ
A.Ü. İlahiyat Fak. Öğr. Üyesi

1951 yılında Sivas'ın Eskikarahisar köyünde doğdu. Orta öğretimini Sivas ve Konya'da tamamladı. 1974 yılında Konya Y.İ. Enstitüsünü bitiren yazar, aynı yıl doktora öğrenimi yapmak için M.E. Bakanlı'nca Fransa'ya gönderildi. 1974-79 yılları arasında Sorbon Üniversitesi'nde Master ve Doktora öğrenimini tamamladı. 1980 yılında A.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarih Kürsüsüne asistan olarak atandı. 1982 de Yard. Doçentlik, 1984 de Doçentlik imtihanını kazanan yazar, Halen aynı fakültede görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

“Tarih”, Arapça asıllı bir kelime olup, lügatte “vaktin bilinmesi anlamını ifade eder. Bu anlamda, tarih, eşyanın zamanının kendisinde sona erdiği gayesi ve vaktidir; netice itibariyle tarihin konusu zaman ve insandır.⁽¹⁾

“Tarih” kelimesinin aslı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. “İslâm Tarihçiliği Üzerine” adlı eserimizin birinci bölümünde bu konuda geniş açıklamalarda bulunduğuk. Burada, öz olarak şunu söyleyebiliriz, “tarih” kelimesi esas itibariyle, zaman anlamı taşır; fertlerin ve toplumların durumlarını ve hareketlerini

(1) Muhammed b. Abdurrahman es-sahâvi (831-902/1427-1497); el-Plân bi't-Tevbih li-men Zemme't-Tarih, tah. ve tahlil, F. Rosenthal, Beyrut-Lübnan, s. 14, 16-17.

“**Vakit**” içerisinde belirler. Böyle bir anlam taşıması sebebiyledir ki, müslümanlar **Hicrî yılı “İslâm Takvimi”** nin başlangıcı yaptılar.

Teknik bir tabir olarak, “**tarih**” kelimesi Arap dünyasında ilk defa Güney Arabistan Arapça’sında kullanıldı. “**Ahbâr ilmi**” anlamında kullanılan bu tabir, istilâhda, insanlığın hal tercümesi sayılan bir ilmin özel adıdır.

Tarih ilmi çok değişik tarzlarda tanımlanmıştır. Geniş anlamda ‘**tarih**’, geçmişte meydana gelen olayların ve yapılan işlerin tümünü ifade eder. Bu yönden tarih ilmi, insanlığın mâzisi, düşünce ve yaşayışının genel panoramasıdır. Bir başka tanıma göre ise tarih, insan topluluklarının veya milletlerin geçmişte maddî ve manevî yönden gösterdikleri gelişmelerini, birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini, uygarlıklarını, dahili ve harici meselelerini kapsayan bir bilimdir. İnsanlığın yaratılıştan bu güne dek geçirdiği aşamaları, madde ve mana planındaki gelişim ve olgunlaşmasını, bugünkü duruma nasıl geldiğini inceleyip bildiren bir bilim olan tarih, yaşanan zamanı daha iyi değerlendirmek ve geleceğe daha iyi hazırlanmak, bilinçli yaşantı sürmek ve mutlu yarınlara erişmek için öğrenilmesi kaçınılmaz bir ilimdir. Geçmişin bilinçli bilgisi ışığında bugünün yaşanması ve yarının hazırlanması lmi demek olan tarihin, uygarlık tarihi, düşünce tarihi, bilim tarihi, dinler ve mezhepler tarihi yönlerinden insanlığa kazandırdığı büyük yararlar vardır.

Ünlü sosyolog ve tarihçi İbn Haldun (öl. 808/1406), dış ve iç görünüşleri itibariyle ikiye ayırdığı tarihi şöyle tanımlar :

“Tarih ilmi, toplumların ve nesillerin yekdiğerlerine ulaştırdıkları ilimlerdenidir. İnsanlar bu ilmi elde etmek için binit hazırlarlar, yolculuk yaparlar. Hükümdarlar ve seçkin kişiler, bu konuda, birbirleriyle yarışır. Öyle ki, tarih ilminin önemini anlamakta bilginlerle halk aynı düzeyde olurlar. Çünkü tarih, dış görünüşü itibariyle, geçmişten, devletlerden ve önceki çağlarda meydana gelen hâdiselerden haber veren bir ilimdir. Tarih, tabiatın ve halkın durumunu, geçirdikleri değişiklikleri, dünyada kurulan devletlerin durumlarını, genişleme, yayılma ve yükselişlerini; insanların yeryüzünü imar edişlerini, göç zamanının gelmesiyle birlikte, yıkılıp yok olmadan önce dünya hayatını imar etmekle uğraşış durumlarını bize bildirir.

Tarih, iç görünüşü itibariyle, bir bakış ve incelemedir. Kâinatın ve varoluş sebeplerinin ortaya konmasıdır. Kâinatın ilkelerinin ger-

çek yönleriyle bilinmesi, olayların keyfiyet ve sebeplerinin ayrıntılarıyla öğrenilmesidir. Bu bakımdan tarih, hikmette asıl bir ilimdir, dolayısıyla hikmet ilimleri türünden biri sayılmaya layıktır" (1a).

İbn Haldun'un açıklamalarına göre tarih, gerek tüm çağları, kuşakları ve coğrafî bölgeleri gerekse bir çağa ve bir nesile özgü durumları anlatan bir ilim olmaktadır.

Aslında, tarih hakikati öğrenmektir. Geçmişle ilgili gerçekleri öğrenip anlamak, yaşanan zamanı değerlendirmek ve geleceğe daha iyi hazırlanmak için çok önemli bir faktördür (2). Maddî ve manevî kalkınma, uygarlaşma ve olgunlaşma büyük ölçüde geçmişi öğrenip, yanlışlıkları bilip düzeltmek ve geleceğe uygun şartlar hazırlamakla gerçekleştirilir.

İşte, kalkınma ve uygarlaşma sürecinde tarihin oynadığı bu önemli rol, insanlığı bir "Tarih İlimi" kurmaya, milletleri ve devletleri "Tarihçilik" yarışına sevketti. Sonuçta, umûmî ve millî tarihler yazıldı. İnsanlık hayatında meydana gelen olaylar ve yeni oluşumlar tarih biliminin devamlı olarak gelişmesine ve çeşitli dallara ayrılmasına yol açtı. Sosyal tarih, düşünce tarihi, siyaset tarihi, uygarlık tarihi, ekonomi tarihi, sanat tarihi... gibi müstakil tarih bilim dalları türedi. Böylece, hem milletlerin ve devletlerin genel ve özel tarihleri hem de dinlerin ve bilimlerin müstakil tarihleri teşekkül etti.

Ancak, bazı tarih yazarları tarihi yalnızca hükümdarların ve devletlerin teşkilatlarına, siyâsî ve askerî alanlardaki münasebetlerine inhisâr ettirmek yoluna gittiler. Böyle bir anlayış onları, olayları ve rivayetlerini olduğu gibi anlatma yoluna itti ki, sonuçta nakilci ve taklitçi tarihçiler türedi (3).

Şüphesiz, hükümdarların, kahramanların ve yetenekli kişilerin halk üzerinde büyük nüfûzu vardır. Ancak bütün bir toplumu birkaç kişinin emir ve isteğine boyun eğen, hertürlü iradeden, fikir ve hürriyetten mahrum kör bir sürü saymak da doğru değildir. Öyleyse, milletlerin düşünce, uygarlık ve kalkınma tarihini yöneticilerle halkın elele, gönül gönüle bağlanarak yek vücut olup gerçekleştirdikleri bir olay olarak görmek icabeder. Başsız bir vücut veya vücut-

(1a) İbn Haldun, "Mukaddimetu'bn Hadun", Daru'l-kalem, Beyrut-Lübnan 1978
1. bas. s. 3-4.

(2) Z. Velidi Toğan, Tarihte Usûl, İstanbul 1969, s. xv.

(3) Barthold-Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1977, s. 4.

suz bir baş hiçbir anlam taşımayacağı gibi, hükümdarsız millet, milletsiz hükümdar olmaz.

Günümüzde, tarih, insan topluluklarının devamlı ilerlemesini, eskiden olduğu gibi, yalnızca hükümdarların, devlet adamlarının, âlimlerin ve düşünürlerin vb. kimselerin kişiliklerinde değil, ortak izleri geçmişin kalıntıları üzerinde hissedilmekte ve görülmekte olan halk kitlesinde de arıyor; böylece yüzyıllar boyunca devam eden bir hatayı düzeltiyor. Bu bakımdan, çağın kitabeleriyle ellerine geçen çeşitli eserleri muhafaza ederek, yaşadıkları dönemin olaylarını dürüstlük ve bilgileriyle kaydederek kronolojik sıra ile tarihe geçirenler hem insanlığa hem de "tarih"e hizmet ederler. Onun içindir ki, tarih yazımcılığında hem genel hem de özel malzemedan yararlanmalı; zamanın değişik aşamalarında insanlığın yaşayışını yeniden düzenleyen ve düzgünleştiren tarihi çok yönlü vesikalar yardımıyla yazmalı, verilen bilgiler sağlam kaynaklı ve tutarlı olmalıdır. Böylece, insanlığın geçmişteki olaylarının bilimi olan "tarih"ten, yaşanan zaman ve gelecek için birtakım kurallar veya ilkeler çıkarılabilir.

Günümüz tarihçiliği, sadece milletler veya devletler arasındaki savaşların, yapılan antlaşmaların ve öteki ilişkilerin tarihlerini ezberlemeyi veya bunları kronolojik olarak bilmeyi tarih saymamaktadır. Zira çağdaş anlayışa göre tarih, geçmişin çok iyi öğrenilerek mevcut duruma nasıl gelinildiğinin ve bu yönde ne kadar mesafe alındığının bilinçli olarak bilinmesidir. Zaten tarihin gayesi de, insanlığın mutlu, müreffeh, uygar ve erdemli olmasını, en önde, en başta yürümesini sağlamaktır. Bu yönüyle tarih, yüksek ülkelerin gerçekleşmesi için milletlerin içine atıldığı bir yarışma sahnesi, yüce ve kararlaştırılmış bir eylemdir. Tarih hakkındaki bilinçli bilgi ise insanlara, kavimlere ve milletlere benliğini öğretir ve mevcut varlıklarının kaynağını kavratır, tarihteki ve kâinattaki durumunu anlatır. İşte "millî tarih" buradan başlar ve gelişir; elde edilen tarih bilinci, milli irade ve egemenlik olgularının kaynağını oluşturur.

İnsanlar tarih bilincine sahip olunca ya da tarihi olaylar yeniden yaşanıncaya tarih yaşanmış olur; tarih de geçmişte yaşanan olayların bir toplumun varlığında bıraktığı izler özelliğini kazanır. Tarihi vesikalara dayanarak inceleme ve araştırma yapıp geçmişi yeniden gündeme getiren tarihçi insanlığa tarihini yeniden yaşatır. Bu durumda tarih, geçmişteki tarihi vesikaların konuşması ve değerlendirilmesidir⁽⁴⁾.

(4) Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, s. xvi.

Şüphesiz, tarihi olaylar tedrici olarak meydana gelirler. Kâinat-
ta hiçbir münferit olay yoktur; her olay birçok sebep ve âmillerin
birlikte oluşturduğu bir olgudur ve geleceğe ait birçok olaya sebep
teşkil eder. Öyleyse, hâdiseler “Sünnetullah” gereği, sebep-sonuç yö-
nünden birbiriyle bağlantılıdır. Toplumlar ve onların yaşantılarıyla
ilgili itici etkenler devamlı olarak gelişip olgunlaşır; onlardan kay-
raklanan olaylar da tabii bir transformasyon içinde seyrederek. İn-
sanlık olaylarının sebeplerinin ve illetlerinin incelemesi ise, “tarih
felsefesi”nin konusudur.

Kabul etmek gerekir ki, tarih ilmi ile ilgili bilgiler henüz olgun-
luk dönemine ulaşamadı. Nakilcilik veya rivayetçilik temeline dayalı
tarihçilik aşamasından, son yüzyılda yapılan tarihi araştırmalar sa-
yesinde, kurtulunulup ‘eleştiricilik ve karşılaştırmacılık’ temellerine
dayalı tarihçiliğe geçilmişse de, tarih felsefesi yönünden hâlâ ço-
cukluk dönemi yaşanıldığı bir gerçektir⁽⁵⁾.

Tarihi olayları ortaya koyan araçlar veya belgeler doğrudan bi-
zim görsel ve işitsel duyularımız değil, başkalarının doğrudan veya
dolaylı yollarla bilgimize sundukları sözler ve yazılı belgelerdir. Bil-
gimize sunulan olayların nakledildikleri tarzda geçmişte cereyan edip
etmediklerini anlamak için onları iade edemediğimiz gibi, duyuları-
mıza sunmak üzere benzerlerini iade etmeye de gücümüz yetmez. Ta-
rih olayları birer kere olmuşlar ve geçip gitmişlerdir; başkalarının
görgü, bilgi ve duygularından yararlanarak mevcut olduklarını tes-
bit ederiz.

Her ne kadar tarih ilmi, belirttiğimiz sebepler yüzünden, man-
tıkçılara göre, müşahade ilimleri mertebesinde değilse de, tarihi olay-
ların varlıklarını kabul etmek durumundayız. Birşeyi bilmememiz ve
duymamamız, o şeyin yokluğu anlamına gelmez; zira bilemediğimiz
veya kavrayamadığımız o kadar şey var ki, varlıklarını inkar etmek
mümkün değildir. Doğrudan veya dolaylı yollarla bilemediğimiz şey-
lerin varlığını inkar edersek, insanın bilgisi diye bir olay kalmaz.

Öyleyse, yalan ve hatadan uzak, bilgi ve bilinç temeline dayalı
anlatımların, görsel ve işitsel bilgilerin büyük bir değeri vardır. Bu
noktada önemli olan, bize ulaşan haberlerin —rivâyet ve senet yön-
lerinden— doğru olup olmadıklarının tesbit edilmesidir. Bu olay da,
“tarih metodolojisi” kuralları sayesinde mümkün olacaktır. Mevcut

(5) ez-Zebidî, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi, C. 1, s. 82.

bilgiler-rivayetler, haberler ve onlara dayalı olay nakilleri, 'tarih metodu'nun genel kuralları çerçevesinde eleştiriye tabi tutulur; her yönden irdelenir, sebep ve illetleri ortaya çıkarılır. İşte gerçek tarihçilik ve "tarih" budur. En eski tarih kaynakları, böyle bir özellikten yoksun oldukları içindir ki, çoğunlukla doğru-yanlış demeden, her türlü rivayeti ve malumatı ihtiva ederler.

Eleştiri tarihi'nin tesbitine göre, tarih ilminin üç türlü kaynağı vardır : 1) "merviyât" (traditions), 2) "âbidât" (monuments), 3) "mektûbât" (écrits). Eleştiri, bu kaynakların varlıklarını tesbit ettiği gibi, sihat durumlarını da ortaya koyar. Rivayeti sened ve metin itibariyle irdeler, gerçekte olup olmadığını aklın ve ilmin ilkeleri ışığında ortaya koyar. Akla ters düşen rivayeti attığı gibi, râvilerin akıl, mantık ve hafıza durumlarının değerlendirilmesini yapar, varılan sonuca göre rivayetlerini kabul veya reddeder⁽⁶⁾. Böylece, eleştiricilik tarihi, rivayet olunan ve naklolunan şeyleri sıkı bir incelemeye tabi tutar; güvenilir, bilimsel ve belgesel bilgiler elde eder. Ancak elimizdeki tarih kitaplarının kaçının eleştiricilik tarihi kurallarına veya standartlarına uygun olarak meydana getirildiği tartışma konusudur.

Gerçekte, tarihçilikte en önemli husus, tarafsız araştırma ve bilimsel incelemedir; tarihçinin tarih olaylarını tüm gerçekliği ile yansıtması, tıpkı bir fotoğraf makinası gibi görüntülemesidir. Hangi inanç ve düşüncede olursa olsun, olayları, oluş tarzlarını ve kahramanlarını tam bir bilimsel tarafsızlık anlayışı ile en iyi bir şekilde tesbit etmesidir. Ne var ki, bu temel ilkeye bağlı kalarak tarih yazarlar oldukça azdır. Tarihle uğraşanların çoğunluğu tarih yazıcılığında ya inanç ve ideolojilerinin ya da sömürgeci ve emperyalist düşüncelerinin etkisinde kalmışlardır. Bazıları da kişisel duygu ve düşüncelerini, politik ve ekonomik eğilimlerini tarihe sokmuşlardır.

Öte yandan tarih, derinlemesine, genişlemesine ve zaman aşım sürecine (çağlar) göre bölümlere ayrıldığı gibi, konularına göre de çeşitli dallara ayrılır. Derinlemesine (kronolojik) bölümlemede, tarihte, insan topluluklarının politik, ekonomik, sosyal, dinî ve fikrî tarihi; genişlemesine bölümlemede ise, ülkelerin, bölgelerin ve şehirlerin tarihi incelenir.

(6) Tecrid Tercümesi, C. 1, s. 90-91.

İSLÂM'IN TARİHİNİN YAZILIŞI

İslâm'ın tarhinin yazılışı, Kur'ân'ın nazil olması ve hadislerin tedvininin yanısıra, çeşitli İslâm ilimlerinin yazılışı ile birlikte başlar. Gerçekten müslümanlar, tarih ilminin ilk kurucuları olmamakla birlikte, fikrî yönden tarihçiliğin önderlerindendirler; İslâm Tarihi, Medeniyet Tarihi, Mezhepler Tarihi, Tefsir Tarihi, Düşünce Tarihi ve Sanat Tarihi gibi tarih bilimleri yoluyla tarihçiliğin gelişmesinde ve olgunlaşmasında önemli rol oynadılar.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.), milâdî 570 veya 571 yılında, o zamanlar "ümmu'l-kurâ" (7) (köylerin beşiği) diye adlandırılan Mekke'de doğdu (8). Mekke'nin elbette "köylerin anası" olmasınını gerektiren bir takım özellikleri vardı ki, böyle isimlendirildi. Allah'ın yeryüzündeki "melekût"unun başkenti, inananların bölük bölük ziyarete geldikleri, haccettikleri Allah'ın Beyti'nin, müslümanların kiblegâhının bulunduğu yer olması sebebiyle böyle adlandırılmıştır. Ünlü araştırmacı ve seçkin bilgin Muhammed Hamidullah, Mekke'nin saydığımız meziyetler yüzünden "Ümmu'l-Kurra" adına layık olduğunu ifade ettikten sonra, Mekkelilerin tarih ilmini bildiklerini, İslâm'dan önce Mekke'de tarihi meselelerle ilgili özel bir başkanlığın bulunduğunu, ayrıca Hariciye Bakanlığı ile ortak çalışan bir Tarih Kurumunun mevcut olduğunu kaydeder (9). O zamanda, Mekke'de, tarih ilmi alanında en yetişkin kişilerden birisi Hattab oğlu Ömer'di. Mekke Site Devletinin Dışişleri Bakanı veya umûmî sefiri durumunda olan Ömer, vazifesi icabı, devletler tarihini ve hukukunu iyi bilmek durumundaydı. Ayrıca, Hz. Peygamber'in Müslümanlara Fars kısıralarından ve öteki topluluklardan haber verdiğini, en-Nadr b. el-Haris'in tarihi çok iyi bildiğini ve muhtemelen İran Tarihi hakkında bir kitap yazdığını en eski Siyer ve İslâm Tarihi kaynakları bildirmektedir (10). Aynı şekilde cahiliye devri şiirlerinde, savaş ve barışla ilgili durumları bakımından, Arab kabileleri ve öteki kavimler hakkında birçok tarihi malumat mevcuttur.

(7) Şurâ sûresi, 7. âyet.

(8) En'am sûresi, 92.

(9) Muhammed Hamidullah, "Siretu'bnü İshak' (el-Meb'as ve'l-Megazi)'ın "Mukaddime'si s. d, z. Ayrıca bkz : İbn Abdilberr, el-İkdu'l-Ferid, 2/4546; Makrizî, "fi'l-Haber ani'l-Beşer, reislik rütbesi bölümü —M. Hamidullah'tan naklen—

(10) İbn Hişam, Sire, s. 191, 230. Kur'ân'ın çeşitli surelerinde önceki kavimler ve hükümdarları hakkında geniş malumat verilir.

Böyle bir durumdaki Mekke'de, Miladî 610 yılında, okumayı emreden ve kalemi öven ilk vahiyle "İslâm Çağrısı", Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Peygamberliği devri başladı. Her yönden 'câhillik'e karşı olan İslâm Çağrısı yeryüzünde tanık olunan en büyük İNKILAB'tır. İslâm İnkılabı'nın kaynağı olan Kur'ân, yalnızca İslâm akâid ve ibâdet esaslarını vazetmekle kalmadı, genel olarak beşer tarihinden deliller getirdi; bu istidlalde yaratılış, dinler, hükümdarlar, nebiler ve önceki kavimlerin kıssaları, birbirleriyle olan ilişkileri yer aldı. Temelde İslâm'ın öğretisinden sözederken, önceki milletlerin ve hükümdarların inanç, ahlâk, sosyal ve ekonomik durumları hakkında da malumat verdi⁽¹¹⁾, daha sonra araştırmasını kâinatın ahvali ile doğrudan ilgili olarak çeşitli insan topluluklarının kendi ülkelerindeki durumları üzerinde yoğunlaştırdı. Kur'ân, tarihte insanoğlunun yaşamış olduğu olayları sunarken insana dünya hayatını yaşama tarzını öğretir, iyi ve kötüden birini seçmekle başbaşa bırakır.

Kur'ân'ın insanlığa sunduğu ilâhî çağrının sûre ve âyetlerindeki temel gerçeklerden birisi "tarih olayı"dır.. Bu olaylar Kur'ân'da gayet değişik şekiller alır ve büyük bir tadrîcilik içerisinde seyrederek ve insan toplumlarının gelişme seyriyle paralellik gösterir. Bütün bunlarda insanın değişkenliği ve aldığı çeşitli tavırlar göz önünde bulundurulur. Bu yönleriyle tarihî olaylar Kur'ân'ın önemli bir bölümünü oluşturur. Öyle ki, Kur'ân'ın hemen her sûresinde mutlaka bir tarihî olay anlatılır. "Tarihî olaylar ise, çeşitli düşünce akımları ve rejimleri için birer tecrübe tarlası ve güçlerini ispatladıkları, zaafalarını gösterdikleri birer meydandır"⁽¹²⁾.

Kur'ân, insanlık tarihi ile ilişki kurmak konusunda eksiksiz bir yönetimin esaslarını sunar; insanlar arasındaki karşılıklı ilişkileri sebep-illet ve sonuç yönlerinden değerlendirir, böylece tarih felsefesine başlangıç teşkil edebilecek bilgiler bırakır; İslâm tarihi metodolojisi ve felsefesinin ilkelerini ortaya koyar. Ancak tam anlamıyla açık bir tarih felsefesi sunmaz, tarih kavramını açıklar, tarihçiliğin kurallarını anlatır. Mesela, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in savaşlarını detaylı biçimde anlatmazken, onun mücadele tarzı ve kararlılığı konularında geniş bilgiler verir. Ayı şekilde Kur'ân, eski Arab tarihi, din-

(11) Kur'ân, Bakara, 251, 249; Al-i İmran, 66, 78; Hac, 47-48; Hud, 6; Ta-hâ, 29 vd. âyetler bu hususta örnek teşkil ederler.

(12) İmaduddin Halil, İslâm'ın Tarih Yorumu, çev. Doç. Dr. Ahmet Ağrakça, Risale yay. İstanbul 1988, s. 8.

ler tarihi ve Peygamberlerin Siret'leri konularında ilgi çekici yorumlar yapar, çok orijinal bilgiler sunar. Meselâ, Hz. İbrahim'in özellikle yahudi ve Hıristiyan olmadığı, aksine soylu ve İslâm birisi olduğu, İslâm ümmetinin deatası durumunda bulunduğu hususları üzerinde durur⁽¹³⁾.

Kur'ân'ın bu tarih anlayışı, esas itibariyle, insan tabiatının derinlemesine anlaşılması üzerine kurulmuştur⁽¹⁴⁾. Bu bakımdan Kur'ân'da sunulan tarih görüşü hayatın gerçekleriyle uyum halindedir. Yani Kur'ân'ın tarih anlayışı, insanın tarihteki bireysel ve toplumsal niteliğinin belirtileri üzerine kuruludur.

Aynı şekilde Kur'ân, insanlığın eski dönemlerine ait pekçok olayı anlatır ve geniş bilgi verir. Peygamberler ve verdikleri müca-deleleri, çeşitli insan toplulukları ve sosyo-politik, ekonomik ve ah-lakî durumları, inanç esasları, çeşitli kavimlerin başarıları ve yenil-gileri; zalim ve adil yöneticiler, iyiler ve kötüler ile icraatları ve ya-şayışlarındaki dürüstlük ve sahtekarlık, nankörlük örnekleriyle ayrı ayrı insanların bilgisine sunulur. Böylece Kur'ân, bir yandan insana tarihi öğretir bir yandan da olaylardan ibret almasını sağlar. Âd ve Semud topluluklarının, Lut ve Salih peygamberlerin kavimlerinin..... başlarından geçenler, asi toplumların helakına sebep olan olaylar, bu-na karşılık Allah'a inanan ve O'nun buyruklarına uyanların, adaleti ayakta tutanların nail olacakları ilahî lütuflar geniş bir biçimde an-latılır. Kur'ân'da zikredilen tarihi olayları sebep ve sonuçlarıyla bir-likte anlamak ve kavramak, onlara hükmeden "İlahî Sünneti" keş-fetmek insandan istenilen en önemli husus olmaktadır.

İşte bu sebeplerledir ki, Kur'ân-ı Kerîm, İslâm'ın ve onun ta-rihinin temel kaynağıdır; üzerinde geniş olarak durmak, onun muh-tevasını iyi bilmek hem insanlık tarihini hem de İslâm tarihini ko-laylıkla anlamamızı sağlayacaktır.

İslâm'ın ilk temsilcilerinin tarih ilminin gelişmesini teşvik edi-ci çalışmaları bu ilmin müslümanlar arasında en iyi şekilde gelişme-sini sağladı. İlk müslümanlar, hayatın her yönüyle ilgili konularda çağın tarih malzemesini topladılar; o devrin devlet adamları ve öte-ki tanınmış isimleri hakkında yeterli bilgi buldular. İslâm'dan önceki

(13) Al-i İmran, 66. ve devam eden âyetleri

(14) Mazharuddin Siddikî, Kur'ân'da Tarih Kavramı, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 1982, s. 61 vd.

kazaî meselelerdeki şahitlik anlayışını genişletip geliştirdiler ve tarihi konulara uyguladılar. Rivayetlerin ve onlara dayanan olayların mutlaka görgü şahitlerine isnad etmesini istediler. Böylece bir olay ve dayanağı olan rivayet, görgü şahidinden başlamak üzere kuşaktan kuşağa ulaştı. Tarih ilmine Doğu'da ve Batı'da olduğundan daha çok önem verdiler. Neticede tarih ilmi, ilk müslümanların katkılarıyla, güvenilir gerçeklerin kaynağı olduğu gibi, bu yeni tarih metodu da müslümanların tarihi olayları inceleme ve anlatma metodu oldu. Nitekim tarih de, müslümanların elinde "bilimsel tarih ilmi" oldu.

Böylece müslümanlar, Hz. Peygamber devrinden itibaren tarihe önem verdiler. Tarih ilmi zamanla gelişti ve olgunlaştı⁽¹⁵⁾. Çünkü Hz. Peygamberin hayatını bilmek ve onunla ilgili herşeyi öğrenmek, sözlü ve yazılı olarak toplamak ashabin en çok önem verdikleri hususlardan biri oldu. Hz. Peygamberin sözlerini, fiillerini ve hakkında bildiklerini ashab ayrı ayrı sahifelerde tedvin etti, bilip topladıklarını tilmizlerine öğrettiler. Tabiinden olan tilmizleri birden fazla kişiden (sahabiden) ilim öğrendi. Neticede İslâm ilimlerinin tedvin, tasnif ve tertibi olayı başladı. Müslümanlar çok sağlam temeller üzerinde dinlerinin esaslarını tesbit ettiler, bozulmadan ve değişmeden günümüze kadar gelmesini sağladılar. Aralarında çıkan anlaşmazlıkları veya fikir ayrılıklarını Kitap ve Sünnet ışığında hallettiler. Dini vesikalar en sağlam tarihi vesikalar olduğundan, gerek din gerekse İslâm'ın ilk yıllarında meydana gelen olaylar, İslâm'ın ve Müslüman Toplum'un ilk günleri bu dini-tarihi vesikalar üzerinde tarafsız özelliği ile ortaya konuldu.

Şüphesiz bu faaliyet, Hz. Peygamberin hadislerinin toplanması işi idi; hadislerin toplanması ise tarihin kaynak malzemesinin toplanması demektir. Zira hadisler Hz. Peygamberin hayatında bir hikâye gibi sözetmez, bu devirde meydana gelen olayların uzun veya kısa anlatımlarla dile getirir. Tarih kitapları ise, hem maddelerin toplanmasına hem de rivayetlerin hulasasına muhtaçtır. Zaten Hz. Peygamberin hadisi onun yaşadığı devir için 'İslâm Tarihi'dir. Nitekim Buharî ünlü hadis kitabını "el-Câmiu's-Sahîhu'l-Musnedu'l-Muhtesar min Umârı Resulillah ve eyyâmihî" diye isimlendirmiştir. Onun işleri arasında hem sözleri ve fiilleri hem de onun yaşadığı asırda geydana gelen olaylar olduğu gibi, müslümanların, Arabların

(15) Muhammed Hamidullah, Siretu'bnü İshak, adigeçen Mukaddime, s.y.

durumları, Habeşistan, Fars, Rum ve benzeri ülkelerin durumları, bu ülkelerin birbirleriyle savaş ve barış zamanlarındaki ilişkileri, müslümanlarla olan münasebetleri ve seyahatler vs. de ihtiva eder. Şüphesiz Hz. Muhammed'in hayatı ve İslâm'ı uygulayışı hakkında doğrudan bilgi kaynağı olan hadisler özellikle Siyer ve Megazi'nin genellikle de İslâm Tarihi'nin haynaklarından birini oluşturur. Hadisler hem pekçok tarihî olayı içerir hem de İslâm tarihi haberlerinin kaynaklarından birini meydana getirir. Siyer, Megazi, Terâcim ve Tabakât kitaplarının yazımında araştırmacılar öncelikle onlara müracaat eder. Gerek İslâm Tarihi verilerinin sağlam temellere dayanması gereken rivâyet ve sened itibariyle tarih tenkitçiliğinin gelişmesi yönünden hadisler İslâm Tarihinde fevkalade önemlidir ve onun kaynaklarındandır.

Raşid halifeler hadîs hıfzına, yani İslâm tarihi kaynaklarının ezberlenmesine büyük önem verdiler, dünya tarihiyle alakalarını kesmediler. Daha sonra Emevî halifesi Muaviye dünya tarihine yakın ilgi duydu, tarihleri Arapçaya aktaran özel bir idarî kuruluş tesis etti⁽¹⁶⁾. Muaviye, Yemen'den devrinin büyük tarihçilerinden biri olan Übeyd b. Şürya el-Cürhümî'yi yanına çağırdı; ondan eski Arab tarihi ve Arabların gayri Arablarla yaptığı savaşları ihtiva eden bilgileri toplamasını istedi⁽¹⁷⁾.

Öte yandan sahabiler Hz. Peygamberden duydukları ve bildikleri hadisleri kapsayan kitaplar tedvin ettiler. Mustafa el-Uzmâ, açıkca hadîs tedvininde buldukları bilinen sahabilerin sayısının en az 50 olduğunu bildirirken, Belazurî'ye ulaşan bir habere göre sahabiler içerisinde okur-yazar olanların yalnızca 17 kişi olduğu da ileri sürülür⁽¹⁸⁾. Ancak, Hz. Peygamberin sağlığında hadis tedvin eden Amr b. Hazm el-Ensarî, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Amr b. As gibi sahabiler hadisleri bölümlere ayırmadılar, Hz. Peygamber'in konuştuğu zamana ve yıllara göre tasnif etmediler. Hammam'ın rivayet ettiği Ebû Hureyre sahifesi, Enes b. Mâlik sahifesi böyledir. Sa'd b. Übâde, Cabir b. Abdillâh da birer hadis sahifesine sahiptiler⁽¹⁹⁾.

(16) Hamidullah, adigeçen mukaddime, s.y.

(17) Mes'udî, Murûcu'z-Zeheb, 5/73-78.

(18) krş. Belazurî, Ensâbu'l-Esraf, 1/506; Hamidullah, adigeçen mukaddime, s.y; İbn Sa'd Tabakat, 111/2, 148; Hamidullah, Sahifetu Hammam b. Münebbih, s. 3; H. Lammens, La Mecque à la Veille de l'Hegire, Beyrut 1924, s. 122; Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, Ankara 1988, 3 bas. s. 20; Subhi es-Salih, Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları, s. 12 vd.

(19) Subhi Salih, adigeçen eser, s. 20-27.

Hız. Peygamber (s.a.s.) devri tarihinden bahseden bu sahifele rin ve çeşitli devlet başkanlarına gönderilen dine çağrı mektupları nın mevcudiyeti bize hadislerin II. yüzyılda değil, daha Hız. Peygam ber'in hayatında yazıldığını açıkca gösterir. Bu durumda müslüman lar Hicrî I. yüzyılın ilk yarısında, sahih ve hasen hadislerle tarihî ve sikalara dayanan tarih yazıcılığını başlattılar⁽²⁰⁾.

Yalnızca sahih hadîsleri toplayarak —kendi cerh ve tadil anlayışına göre— kitap yazan ilk hadis âlimi Muhammed b. İsmail el-Buharî (194-250) oldu. İshak b. Rahûy'nin arzusu istikametinde, on yıldan fazla bir sürede Buharî, "Camiu's-Sahih"i toplamaya başladı. O, aynı rivâyetçilik anlayışı ile Tarihu Kebir, Tarihu Evsat ve Tarihu SUGRâ adlarındaki tarih kitaplarını yazdı. Buharî'den önce hadisleri toplayan çok sayıda hafız varsa da özellikle sahih hadisleri ihtiva eden kitap yazarları yoktur⁽²¹⁾.

İslâm'da tarihçiliğin teşekkülünde, Siyer⁽²²⁾, Megazi, Tabakat ve Terâcim türünden İslâm tarihi kaynaklarının telifinde hadis tedvininin payı çok büyüktür. Aynı şekilde ravilerin ve haberlere esas teşkil eden rivayetlerin tesbitinde "Kütübü Sitte" ve öteki önemli hadis kitaplarının katkısı büyük oldu. Hadis bilginlerinin, rivayetleri metin ve senet yönünden tesbit etmeye, ravilerin durumlarını açıklamaya (cerh ve ta'dîl) önem vermeleri ilk İslâm tarihi verilerinin; dolayısıyla Siyer ve Megazi kitaplarının sağlam ve güvenilir temellere dayanmasını sağladı.⁽²³⁾

(20) Aynı eser, s. 27.

(21) ez-Zebidî, Sahih-i Buharî Muhtesarı Tecrid-i Sarih Tercümesi, C. 1, s. 220 vd.

(22) "Siyer" kelimesi, "sîre"nin çoğulu olup, davranış, gidişat anlamlarına gelir. Bu kelime, İslâm'dan önce, halk idaresindeki tutum anlamına geliyordu. Siyer kelimesinin anlamı Radiuddin es-Sarahsî ile farklılık gösterir. O şöyle der : Sîre, İslâm hukukunda Peygamberin davranış şekli, özellikle savaştaki tutumu anlamına gelir. Binaenaleyh, uluslararası hukuk, yabancılarla kendinden olanlar arasında bir ayırım yapmak zorunlu olduğu savaş zamanlarında sözkonusudur. es-Sarahsî, bu açıklamadan sonra, kendi görüşünü şöyle belirtir : "bil ki, siyer sîre'nin çoğuludur. Biz onu bu kitabın başlığı olarak kullandık, çünkü bu kitapta müslümanların savaş durumunda müşriklerle ve gayri müslimlerle vs olan ilişkileri işlenir." (es-Serahsî, el-Mebcut, X, 2; el-Muhit, fol. 567a); ayrıca bkz. Hamidullah, Avant-Propos dans le Commentaire de Sarakhsî sur Le Livre la Conduite de l'Etat de Muhammed eş-Şeybanî, s. IX-X; İbn Hişam, Sira, 1, 224; el-Maverdi, el-Ahkamu's-Sultaniyye, s. 235.

Hadîs bilginlerine göre, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e izafe ve isnad olunan herşey hadistir. Bu bakımdan onlar Hz. Peygamberden duyulan ve rivayet edilen şeylerin hepsini kayıt ve zaptetmişlerdir. Öyleyse Siyer ilminin kurucuları esas itibariyle hadîs âlimleridir.⁽²⁴⁾ Zaten ilk siyer yazarlarının tamamına yakını muhaddistir, Urve, Ebban b. Osman, Zuhrî vb. gibi. İlk Siyerciler sayabileceğimiz bu hadis bilginleri, imkânları ölçüsünde Hz. Peygamberin hayatına (siret) mütaallik tüm bilgileri ve belgeleri toplayıp zaptetmişlerdir. Ünlü bilgin es-Sahâvî, "Tarih, hadis ilimlerinden bir ilimdir" derken İslâm Tarihi ile hadis rivayetçiliği arasındaki güçlü bağa işaret etmektedir.

İslâm tarihini, İslâm'ın tebliğ, uygulama ve yayılış dönemi olması bakımından, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yaşadığı devre inhisar ettirdiğimizde, ilk tarihi kaynaklar onun yakın arkadaşları, ilk müslümanlar, ilk mücahitler ve ilk davetçiler olan ashabını, yaşadıkları devri ve olaylarını —râşid halifeler devri de dahil olmak üzere— kaydettikleri ve İslâm tarihçiliğinin kaynakları olan asıl rivayetleri topladılar. Bu bakımdan "Tabakât" ve "Terâcim" kitapları İslâm Tarihçiliğinde birer kaynaktır. İbn Sa'd'ın Tabakat'ı, Ebû Ömer b. Abdî'l-Berr (368-463 H.)'in "el-İstiâb"ı, İzzuddin b. el-Esir (555-630)'in "Usdu'l-Gabe'si, İbn Hacer el-Askalanî (773-852)'nin "el-İsâbe"si, mesela, İslâm tarihçilerinin en çok müracaat ettikleri ve kullandıkları malzeme oldu.

İşte, İslâm'ın, Kur'ân'ın açıklaması ve uygulaması konumunda olan "Sünnet", bu şekilde tesbit ve zaptedildi. Hadis bilginlerinin güvenilir rivayetleriyle tesbit edilen Sünnet, Kur'ân'ı da tevatür yoluyla bilmemizi sağladı, yani rivayetçilik Kitabullah'ın da temellerinden biri oldu. Hadis kitapları, İslâm tarihinin kaynakları arasında, Kur'ân'dan sonra, ikinci sırada yer aldı.

Kısacası, "sözlü İslâm tarihçiliği" de, İslâm'ın doğuşu ile başlamış olup Hicrî I. yüzyıldan itibaren teşekkül etmiştir. Buna göre, İslâm'da tarihçilik iki çeşit ve iki aşamalı olmuştur : 1) Sözlü tarihçilik; ilâhî vahyin Miladî 610 yılında Allah resülünün kalbine ve lisanına inmesinden hemen sonra başlamıştır denilebilir, zira Hz. Muhammed (s.a.s.) kendisine gelen vahyi veya Kur'ân âyetlerini

(23) Tecrid Tercümesi, C. 1., s. 2-3.

(24) Tecrid Tercümesi, 1, s. 3.

okur-yazar durumdaki sahabilerine yazdırdığı gibi ezberletmiştir de. Hz. Peygamberin lisanından işittikleri Kelamullah'ı aynen ezberleyip zabteden sahabiler bunun sonraki nesillere geçmesini sağlayan ilk raviler oldular. Neticede tarihçiliğin temel kaynaklarından biri olan "sözlü belge" teşekkül etti ve ashab kendilerine nakledilenleri çeşitli yollarla sonraki nesillere ulaştırdılar. Bu sebeple, İslâm'da tarihin kurucuları olarak önce sahabiler sonra da tabiiler zikredilmelidir. Zira tabiun da, hem sözlü hem de yazılı tarihçiliğin teşekkülünde önemli katkıları olan, İslâm'ın sonraki kuşaklara ulaşmasında önemli rol oynayan bir kuşaktır. Kays b. Ebî Hazm el-Becelî(97), Kays b. Übâd el-Kaysî(80), Alkame b. Kays en-Nehaf(62), Said b. el-Müseyyeb(94), Ebû Seleme Abdurrahman b. Avf ez-Zührî(94), eş-Şa'bî(103), kadı Şüreyh b. el-Haris(80) vb. bunların en seçkinleridir. 2) Yazılı tarihçilik; tarihin ilk yazılı malzemesi ve vesikalari olan Vahyin yazılması ve hadislerin tedvin-tasnif edilmesi, hadis ilminin teşekkülü ve kitaplarının yazılmasıyla birlikte başlamıştır. Siyer, megazi, tabakat ve terâcim kitapları yazılı tarihçiliğin ilk örnekleridir.

Tarihî kaynaklar, hangi türden olursa olsun, sözlü veya yazılı birtakım madde ve malzemedan yararlanır. İşte tarihe ait bilgileri veren bu madde ve malzemeye "tarihin menbaı" veya "kaynağı" denir. Tarihle, yani insanların ve toplumların çeşitli yaşayış şekilleri ve davranış biçimlerinin akışıyla ilgili bilgilerimiz yaşadığımız zamanla sınırlı kalan müşahadelerimize dayanan az bir bölümü dışında, genellikle başkalarının bildirliklerine (rivayet-haber-müşahade) dayanır. Dolayısıyla geçmişimizi ve geçmişteki olayları çoğunlukla başkalarının yazılı veya yazısız olarak bildirdiklerinden öğreniriz. Başka bir deyişle, başlangıçtan bu yana yazılı olarak nakledilen haberler, kitabeler, şecereler ve vakanüvislerin eserleri, takvimler ve hal tercümeleri, seyahatnameler tarihin yazılı kaynağını; kendisinin veya başkalarının başından geçenleri manzum veya mansur hikâyeler tarzında nakledenlerin rivayetleri, ünlü kişilerin ağızdan ağıza aktarılan kıssaları, destanları anekdot ve fıkraları da sözlü (şifâhî) tarih kaynaklarını oluşturur.

Tarih araştırmacılığının en önemli yönlerinden birisi işte bu yazılı ve sözlü tarihî kaynakları en iyi şekilde kullanıp değerlendirmektir; ilk önce kaynak seçimi, sonra yorumlama ve değerlendirme, daha sonra da elde edilen bilgileri düzenli ve sistemli bir tarzda tahlil edip sunmak sağlıklı bir tarih araştırmasının temel il-

keleridir. Ayrıca, seçilen kaynakların iç ve dış eleştiriye tabi tutulması, yazılı ve sözlü belgelerden elde edilen bilgilerin karşılaştırılması ve doğruluklarının tesbit edilmesi gerekir. Ancak, böyle bir metot takip edildiği takdirde tarihin kaynakları, hurafelerden ve tarih bilimi de hurafecilikten ve tahrifcilikten kurtulabileceği gibi, tarihçilikte objektiflik temel ilkesi de uygulanmış olacaktır.

Tarih çalışmaları, şüphesiz, çeşitli gayelere yöneliktir; araştırma merakı ve bilme isteği ile tarih çalışması yapıldığı gibi, her milletin ve devletin siyasî, idarî ve askerî tarihini, madde ve mânâ alanında gösterdiği gelişimleri ya da herhangi bir milletin millî tarihini, içtimâî, iktisadî ve kültürel değerlerini gerçek yönleriyle ortaya koymak ve yeni kuşaklara ulaştırıp tanıtmak amacıyla da tarih yazılır. Bununla birlikte, emperyalist veya ideolojik emellerle, siyasî nüfuz ve idarî hakimiyet gayesiyle ya da sahte tarihçilik yapmak için tarih yazarlar da vardır.

Oysa tarih araştırmacısı, inceleme ve araştırmasını, kendi politik ve millî eğilimlerinin, ideolojik yargılarının dışında tutmalı, tarihçilik adına tarih yazmalıdır. Bilimsellik, tarafsızlık, araştırmacılık, eleştircilik araştırmasının temel ilkeleri olmalıdır. Kuşkusuz, her devir, tarih için yeni konular, tarihçi için de yeni meseleler, metotlar ve yaklaşımlar getirir. Neticede tarihçilik devamlı olarak değişir, gelişir ve yenilenir.

İslâm dünyasında tarihçilik, Kur'ân ve Hadis'ten sonra, "Siyer ve Megazi" türünden tarih yazımı ile başlar. Hadislerin tedvin edilmesi, Kur'ân tefsirlerinin yazılması, esbab-ı nuzûl konusuna ağırlık verilmesi Müslümanları Hz. Muhammed'in hayatını daha yakından tanımaya, her yönüyle bilip tesbit etmeye yöneltti. Müslümanların Ehl-i Kitab ve öteki dinlere mensup kişilerle birlikte yaşamaları, Fars ve Bizans medeniyetlerine mensup milletlerle bir araya gelmeleri, Kur'ân'ın öteki peygamberlerden ve kavimlerinden sözetmesi vb. sebepler de onları İslâm Peygamberinin Siretini tüm yönleriyle zabtu rabt etmeye sevketti. Ayrıca, tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri ilimlerin teşekkül etmesi ashab devrinin, raşid halifeleri nicraatlarının tüm yönleriyle bilinmesini gerekli kıldı, neticede Müslüman Toplumda "Peygamberler Tarihçiliği" başladı ve "Peygamberler Tarihi İlmi" (Kıyas-ı Enbiya) teşekkül etti.⁽²⁵⁾

(25) M. Şemseddin (Güneltay), İslâm'da Tarih ve Müverrihler, s. 12.

Fetih hareketleri de İslâm'da tarihçiliğin teşekkülünde etkili oldu. Müslüman Araplar, fetihler sayesinde komşu milletler ve devletlerle münasebetler kurdular, onların yaşayışı hakkında bilgi sahibi oldular; beraber yaşamak durumunda oldukları bu insanların millî ve manevî değerlerini, tarihlerini öğrenmek istediler, bu gaye ile kitaplarını Arapçaya tercüme ettiler. Özellikle Abbasiler zamanındaki tercüme akımı tarihçiliğin gelişmesine ve yeni bir görünüm almasına sebep oldu. Ancak bu eserler genellikle Rumlar, Persler, Yahudiler vb. ile tarihleri hakkında bilgi veren kitaplardı. İslâm tarihçiliği, bir yandan Peygamber devrini dinî, siyasî ve ilmi yönleriyle tanımak merak ve isteği, diğer yandan da İslâm öncesi milletlerin ve devletlerin tarihleri ile Yunan düşüncesini ve edebiyatını tanıyan ve bazı Süryanî yazarların yazdıkları eserleri tanıma imkanı bulan Müslüman yazarların Bizans ve Fars medeniyetlerini tanıma arzusu ile genişledi; Siyer ve Megazi kitaplarının yanısıra, "Futûh" kitapları, "Peygamberler Tarihi" İslâm Tarihi'ne eklendi, bu ilim genel tarihçiliğe doğru gelişti. Böylece, "rivayetçi tarih yazıcılığı", yani "vaknüvislik" başladı.

Bu şekilde devam eden tarihçiliğe, hadislerin senetlerinin araştırılıp tesbit edilmesi zaruretinin ortaya çıkması üzerine, ashabın ve tabiin, yani senette yer alan ravilerin hal tercümelerini ve öteki durumlarını konu edinen "Tabakât ve Terâcim" kitapları ilâve edildi. Tabakât ve Terâcim kitaplarının en eskileri Muhammed b. Sa'd (öl. 230)'ın "Tabakatu's-Sahabe"si ile İbn Kuteybe'nin "Tabakatu's-Şuara"sıdır. Ebû Zeyd Belhi'nin "Süveru'l-Ahkâm"ı ile Ebû İshak'ın "Mesâliku'l-Memâlik"i de en eski "mesâlik" kitaplarıdır. (26)

Öte yandan, Müslümanların, Peygamberin (s.a.s.) hadislerini toplamak ve doğruluklarını tesbit etmek gayesiyle, büyük bir titizlikle hadis rivayetlerini değerlendirme çalışmalarını başlatmaları bir yandan "Hadis Usûlü" ilminin meydana gelmesini sağlarken, diğer yandan tenkitçiliğin müslümanlar arasında yerleşmesine sebep oldu. Neticede hadisçilikte esas unsurlardan biri olan "tenkitçilik" (cerh ve ta'dîl) birçok müslüman tarihçinin rivayetçilik anlayışında tesirli oldu. Ne var ki, müslümanlar hadisçilikte gösterdikleri titizliği tarihî rivayetlerin toplanmasında göstermediler. Do-

(26) M. Şemseddin, adıgeçen eser, s. 4; İbn Haldun, Mukaddime, s. 5, S. Ulu-
dağ tercümesi, 207.

layisiyle tarih kitaplarında tenkitçilik işlenmedi, tenkid ve terki b ananesine dayanan bir tarih metodolojisi geliştirilemedi. (*)

Olayların akışından, toplumların, madde ve eşyanın gelişmesinden. mevcut durumundan ve gelecekte nasıl olması halinden, insanlığın madde ve mânâ plânındaki gelişmesinden sözed en tarih, yazış veya yazılış tarzına göre şu kısımlara ayrılır :

a) Rivâyetçi veya naklî yazış; bu tür tarih, olayları sebe p illet yönünden incelemeden olduğu gibi alıp, doğrudan doğruya nak letme esasına dayanır.

b) Öğretici veya şer'î tarih yazış; inanç, düşünce ve felsefe üzerine yazıştır.

c) Neden-nasılıcı veya tekevvünî tarih yazış; araştırıcı ve in celeyici metoda göre tarih yazışdır.

d) Sosyolojik tarih yazış; tarihi, olayların dayandığı esaslar ve tarih kanunlarıyla birlikte açıklamaktır.

Öte yandan, tarihî eserler, temel kaynaklardan doğrudan ya da dolaylı olarak yararlanılıp yazılışlarına göre, birinci el, ikinci el ve üçüncü el'den yazılmış tarih kitapları diye de tasnif edilir. Nite kim tarih çalışmalarını, belirli bir devlet, millet, ülke veya bölge çer çevesinde oluşlarına göre, Umûmî ve husûsî veya millî tarih, Eski Çağ, Orta Çağ, Yakın Çağ, Yeni Çağ tarihi gibi adlar alır.

İlk üç yüzyılda genellikle iki tip tarih yazıcılığı oldu; birincisi "vakâyînâme"ciliktir ve en çarpıcı örneğini Taberî' (öl. 310/923)' nin tarihi oluşturur. Ancak bu 'vakâyînâme'lerin temel faktörü yine Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hayatı, nübüvvetinin özellikleri ve yaşadığı devirde meydana gelen olaylar oldu. Bu yönden, Sünnet'in bilinip kaydedilmesi anlayışının etkisi büyüktür. Ancak, İslâm'da tarihçiliğ in başlayıp gelişmesinde itici etken Din'dir. Nitekim, 'kut sal dinler tarihi' İslâm tarihçiliğinin gelişmesinde ve ikinci türde bir tarih yazıcılığının oluşmasında etkili oldu. Böylece ikinci tür tarih yazıcılığı din bilginlerinin tarih yazıcılığındaki özel ilgi alanına gir di. Ne var ki, vakâyînâmecilik ve 'biyografik lügatçilik' tarzındaki bu iki tür tarih yazıcılığı son zamanlara kadar tarih yazıcılığının

(*) Tahlilî ve tenkidî tarih araştırmacılığı Batı Dünyasında da yeni bir olaydır. Şifâhî anane, sened ve rivâyet usulü tarihçiliğ in klâsik ve gelenek sel biçimidir. (Diyanet Dergisi).

standart biçimi olarak devam etti. Her iki tür metotla yazılan İslâm Tarihi kaynakları çeşitli dillere çevrildi.⁽²⁷⁾

Ünlü bilgin İbn Hazm, tâ İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar rivâyet yoluyla naklolunan eserleri ve haberleri altı dereceye ayırır :

- 1) Tevâtür yoluyla naklolunan Kitabullah.
- 2) Bütün bilginlerin çağlar boyunca kuşaktan kuşağa aktardığı ibâdetler ve ahkâmı ile ilgili naslar, âyetler ve mu'cizeler.
- 3) Sikâ râvilerin senetleriyle birlikte bildirdikleri şeyler.
- 4) Sika raviler kanalıyla gelen munkatı' senetli nakiller.
- 5) Bilginlerin bilginlere veya sika râvilerin sika râvilere naklettikleri ve senetlerinin son halkası Hz. Peygamber'e dayanan nakillerdir, fakat bazı sebeplerle cerhedilebilirler.
- 6) Yine tüm bilginlerden bilginlere veya sika râvilerden sika râvilere intikal eden, fakat Hz. Peygamber'e kadar ulaşmayan, yalnızca bir sahâbi veya tabiinin bir konudaki sözlerine dayanan nakillerdir.

Bir başka deyişle İslâmî nakiller, a) Kur'ân, b) Sünnet, c) Tefsir, d) Siyer ve Megazi, e) Melâhim ve ahbâr kitaplarıdır.⁽²⁸⁾

Tarih ilminin, gayesi şerefi, faydaları çok ve uslûbü gayet önemli bir bilim dalı olduğunu söyleyen, geçmişteki toplulukların yaşayışları, Peygamberlerin durumları, hükümdarların devletleri ve siyasetleri ile ilgili halleri bize bildirmesi bakımından, inançları ve dünya hallerini bize vakıf kılmada iki tür tarih yazıcılığı olduğuna dikkat çeken İbn Haldûn, İslâm Tarihi'nin genelde nakle dayanan bir ilim olduğunu belirterek şunları söyler :

“Tarih, birçok kaynaklara, çeşitli bilgilere, güzel düşünceye ve kararlılığa muhtaçtır. Çünkü haberler ve rivâyetleri konusunda yalnızca nakle dayanılır da an'anelerin esasları, politik kurallar, umranın tabiatı ve insan topluluğundaki haller hâkem kılınmaz, bu hususta gaib olan şahid olana, hazır olan geçmişe kıyaslanmazsa, bu konularda hataya düşmekten, yanılarak doğruluktan uzaklaşmaktan kurtulunulamaz. Tarihçilerin, tefsircilerin ve nakilcilerin

(27) İslâm Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti, Hikmet yay. İst. 1988, 1, 14-15.

(28) Tecrid Tercümesi, 1, 95-96.

hikâyelerde ve vakalarda hataya düşmelerinin sebebi, çoğunlukla zayıf ve sağlam demeyip sadece nakle dayanmaları, bu hususları asıllarıyla karşılaştırmayıp emsalleriyle mukayese etmeyip, hikmeti esas almayıp, kâinatın tabiatına bakmayıp, haberlerde basiret ve düşünceyi hakem kılmayıp yalnızca nakli almalarıdır. Bu yüzden haktan saptılar, vahim ve hata sahrasında birbirleriyle yarıştılar. Özellikle anlatımlarda geçen askerlerin ve malların sayılarını sıralarken bu durumda kaldılar, çünkü bu konularda yanılma ve yalan daha kolaydır. Mesudî, Taberî ve bazı tarihçilerin israiliyâtları ile ordular hakkında verdikleri haberler buna örnek gösterilebilir.⁽²⁹⁾

“Onun için bu ilimle uğraşan siyâsetin kuralları ve varlıkların tabiatlarını bilmek durumundadır. Yaşayış şekilleri, ahlâk, din, gelenek mezhep ve öteki haller itibariyle milletler, ülkeler ve çağlar arasındaki değişiklik hakkında bilgi sahibi olması, geçmişteki durumları mevcut duruma bakarak kavraması, geçmiş ve şimdiki durum arasındaki uygunluk ve ayrılık koşullarının bilinmesi, milletlerin ve devletlerin ortaya çıkış sebeplerini, o devleti yönetenlerin durumlarına ve haberlerine vakıf olması icabeder. Sonunda, yaptığı karşılaştırma ile haber ile olay arasındaki uyumu tesbit eder. Günlerin geçmesi ve çağların değişmesi ile millet ve toplulukların durumlarının da değişeceği hususunun dikkate alınmaması tarihteki önemli hataların sebeplerindendir ve dikkatli olunması gerekir.”⁽³⁰⁾

Bununla birlikte, tarih ilmi genellikle önceki insanların ve toplulukların önemli sayılan veya maddî ve mânevi yöndeki gelişmesi üzerinde etkili olan olaylar ve kurumlardan, Âdem peygamberden tarih yazarının yaşadığı zamana kadarki önemli insanlık tarihi hadiselerinden sözetti. Ancak birçok tarih kitabı hükümdarlar adına yazıldıklarından tarih bilimi özellikle o hükümdarın kahramanlığı, savaşları ve siyasî ve askerî alandaki durumu vb. konular üzerinde durdu. Devletlerin ve milletlerin sosyo-kültürel yapıları, inanç ve ahlâk durumları, sosyal ve ekonomik düzenleri inceleme konusu olmadı; hattâ râviler, rivayetleri ve onlara dayanan vakalar tenkid edilmedi, olduğu gibi alınan haberler üzerine hüküm verildi. Râviler ve rivayetleri hakkındaki değerlendirmeler “ricâl (râviler)

(29) İbn Haldûn, Mukaddime, s. 9-10, S. Uludağ, terc., s. 27.

(30) Mukaddime, s. 10, S. Uludağ, terc. s. 27.

ilmi'nin teşekkülünden sonra oldu. Ravileri tenkit gayesiyle ilk eser yazan Yahya b. Sa'id el-Kattan'dır. Ahmed b. Abdi el-İclî (öl. 261), Abdurrahman b. Hatim er-Razî (öl. 327), İmam Darekutnî, Kâmil b. Adiy bu konuda eser yazan öteki şahıslardır.⁽³¹⁾

Belirtmek gerekir ki, çok sayıdaki Siyer kitaplarının ve İslâm Tarihlerinin kaynakları oldukça sınırlıdır; asırlar boyunca yazılan ve binlerce sayıda bir çokluğa sahip olan bu kitapların tamamına yakını gerçekte, İbn İshak, İbn Sa'd, Vakidî ve Taberî gibi üç dört kaynağa dayanır; İslâm âlemindeki bütün siyer ve İslâm tarihi kitapları muhteva ve metod yönlerinden bunlara dayanılarak telif edildiler. Oysa adlarını zikrettiğimiz bu en eski İslâm tarihçileri bazı hadis bilginleri ve "ricâl ilmi" sahipleri tarafından şiddetle eleştirildiler.⁽³²⁾

Hicrî IV. yüzyıl tarihçilerinden Mes'udî, "Murucu'z-Zeheb" adlı ünlü eserinin "mukaddime"sinde kendisinden önce 80 kadar İslâm Tarihi yazan kişi olduğunu söylerken ve Arabların İslâm tarihçiliğine verdikleri önemi vurgularken, çağımız müdekkik ve muhakkik âlimlerinden Muhammed Hamidullah, İbn İshak'ın 27 inci müslüman tarihçi olduğunu, ilk müslüman tarihçilerden daha önce-leri yaşamış olan 27. tarih yazarı bulunduğunu haber verir ve günümüzde bunlara başka isimler de ilave edilebileceğini söyledikten sonra şu isimleri ilk İslâm tarihçileri listesine ekler : Akîl b. Ebî Tâlib, Ziyad b. Ebî Süfyan, Mahreme b. Nevfel, Dağfel b. Hanzala, Ubeyd b. Şerye el-Cürhümî, Ebû Kitâb, el-Hatif b. Zeyd b. Cuavne, Zeyd b. Keyyâs en-Nemrî, İbnu'l-Kerra el-Yeşkûrî, Yezid b. Bekr b. De'b, İsâ ve Yahya'nın çocukları, Alaka b. Kerim el-Kilâbî, Sakhar b. Ayyaş (Abbas el-Kilâbî), Urve b. Zübeyr. Salih b. Imran es-Sa'dî, Amir es-Şa'bî, Vehb b. Münebbih, Katade b. Diâme, İbn Şihak ez-Zührî, Ebû Mihnef Lût, Şebil b. Urve ed-Deb'î, Musa b. Ukbe, Ebû Umeyr Mücahir b. Sa'id el-Hemdanî, Abdullah b. Abbas b. Ebî Rebia, Muhammed b. es-Sa'îb el-Kelbi, Avane b. el-Hakem.⁽³³⁾

(31) Mevlânâ Sibli, Asr-ı Saadet, çev. Ö. Rıza Doğrul, 1, 46-47.

(32) Mevlânâ Sibli, aynı eser, 52-55; ayrıca bu konuda bkz. Hulefâi Raşidin böl., s.

(33) H. Hamidullah, Siretubnu İshak, mukaddime s. yb ve yt. Bu ilk müslüman tarihçiler bk. bkz: İbn Nedim, (Ziyad b. Ebî Süfyan), Fihrist, s. 89; en-Nevevî Tehzibu'l-Emâ, 426 —Akîl b. Ebî Talib için—; Ebû Saffan Mahreme b. Nevfel için de aynı kitap, 543'e; bu tarihçilerin isimleri Vusteflend'in "Muverrihiy-el-Arab" adlı eserindeki listede yoktur.

İlk siyer ve İslâm Tarihi çalışmaları hakkında geniş ve güvenilir bilgiler veren Mevlânâ Şiblî, ilk Siret çalışmasının Hicretin 100. yılından sonra başladığını söyler.⁽³⁴⁾ İlk Megazi ve Siret çalışmaları Hicretin 120 yılında Ömer b. Abdülaziz devrinde yapıldı. Zühri, Hicrî 121'de, "Megazi" konusunda müstakil bir kitap yazdı. Bu konuda ikinci isim III. halife Hz. Osman'ın oğlu Eban (100/718) dir. Hicretin 20. yılında doğan Eban, Emevi halifesi Abdülmelik zamanında Medine valiliği ve kâdılık yaptı Eban b. Osman'dan sonra doğan ve ortaya çıkan Urve b. Zübeyr de Megazi'de bir hüccetti. Urve'den sonra Şurahbil b. Sa'd'ı zikretmek gerekir. Megazi ilmi Zühri'nin talebelerinden Musa b. Ukbe (öl. H. 141) ve Muhammed b. İshak (öl. H. 150) Megazi ilmini geliştirip olgunlaştırdılar. Bu durum bize, Hz. Muhammed'in Sireti'nin onun ölümünden çok kısa süre sonra yazıldığına açık delil teşkil eder.⁽³⁴⁾ İmam Sa'bî (öl. 109 H.) Vehb b. Münebbih (öl. 114 H.), Asım b. Ömer b. Kattade el-Ensarî (öl. 121 H.) Megazi ve Siret sahasında isim yapmış ilk imamlardandır.⁽³⁵⁾

İlk tarihçiler, insanlığın geçmişine ait önemli olayları ve bunlarla ilgili çeşitli kaynakları eserlerinde derleyip topladılar. Ancak, tenkitsiz ve tertibsiz olarak derlenen bu haberler sonraki tarihçiler için önemli güçlükler ortaya çıkardı. Değişik kaynaklardan gelen ve farklı yönlerde bilgiler veren haberler karşısında sonraki tarihçiler vehme kapıldılar, farklı yönlerdeki rivâyetleri birbirinden temyiz edemediler veya birleştiremediler. Bazan da onları daha anlaşılabilir ve karışık bir duruma soktular, uydurdukları birtakım rivâyetleri de onlara ilâve ettiler. Onlardan sonra gelen tarih araştırmacıları bu şekilde telif edilen eserlere tabi oldular ve onları takib ettiler. Buldukları rivâyetleri tenkid etmeden olduğu gibi aldılar ve naklettiler. Aynı şekilde bu rivâyetlere dayanan olayları ve oluş şekillerini de araştırma yoluna gitmediler, saçma rivâyetleri atmadılar. Taklitçi Tarihçilik dönemi başladı. Onlar bu taklitçi tarihçilik zihniyetini sonraki kuşaklara da miras bıraktılar.

Ancak, en eski müslüman tarihçiler, devletler ve milletler tarihine dair birçok eser yazdılar. Önceki çağlarda yaşayan toplulukların ve milletlerin hayatlarıyla ilgili rivâyetleri derleyip top-

(34) Mevlana Şiblî, Asr-ı Saadet, s. 105 vd.

(35) Mevlânâ Şiblî, s. 30-55 arasına bkz; J. Horovitz, el-Megâziu'l-Ülâ ve Muellifûha, 7 vd.

ladılar, bunları geniş ölçüde sonraki kuşaklara ulaştırdılar. Bu bakımdan yaptıkları hizmet büyüktür. Fakat kendilerinden öncekilerin rivâyetlerini sağlıklı biçimde kitaplarına alan ve bunu olduğu gibi nakledenlerin sayısı pek fazla değildir.

İlk İslâm Tarihçilerinin çalışmalarını ve gayretlerini, bilgi ve kültür durumlarını takdir eden M. Şemseddin Günaltay, bu konuda, şöyle der : “İslâm tarihçileri çalışmaları ve gayretleri, geniş bilgileri ve zengin kültürleri ile sonraki nesillerin şükranlarına müstahak olmuşlardır. Ancak, bıraktıkları eserler, bugünkü ilmî telakkiye göre, usûlî birer tarih kitabı addolunamazlar. Fakat asrî usüllerle tevfikî tedkikatı tarihiyede bulunacaklar için her biri kıymetli bir hazine-i vesîkadır. Eski tarihlerimizin kıymetleri de esasen bu nokta-i nazardandır ki, pek büyüktür.”⁽³⁶⁾

Önceki müslüman tarihçileri eleştiren İbn Haldûn, eserlerinde çürük haber olanlara Mesudî ve Vakidi’yi örnek gösterir; Ayrıca Taberî, İbn İshak, İbn Kelbî, Muhammed b. Ömer, el-Vâkidî ve Seyf b. Ömer’i de “öncekilerin kitaplarındaki rivâyetleri sonradan yazdıkları eserlerine olduğu gibi nakledenlere misal verir.”⁽³⁷⁾

Evet, bu zikredilen kişiler özellikle imam Mâlik ve öteki hadisçiler tarafından eleştirildiler. Zaten İbn İshak’ın eseri tam olarak bize ulaşmadı. Fakat bu eseri ihtisar eden İbn Hişam’ın eseri günümüze intikal etti. İbn Hişam bu eserini Bekkâî’ye isnad ettirerek zikreder.⁽³⁸⁾

İbn Sa’d’ın rivâyetlerinin birçoğu Vâkidî’ye dayanır ve zayıftır. Taberî güvenilir tarihçilerden biri olmakla birlikte, eserinin muhtevası için aynı şey söylenemez. çünkü o, tıpkı İbn Sa’d gibi, rivâyetlerinin çoğunu görgü şahitlerinden almaz, onları başkaları başka ravilere isnad ettirirler. Ayrıca Taberî’nin ravileri arasında Seleme b. Ebran ve İbn Seleme gibi bir takım güvenilmeyen rivâyet sahipleri vardır.⁽³⁹⁾

(36) M. Şemseddin (Günaltay), İslâm’da Tarih ve Müverrihler, İstanbul Evkaf-ı İslâmiyye mat. 1342/1240, s. 3-4. M. Şemseddin, ilk megazi ve siyer yazarının hicrî 1. yüzyılda vefat eden Urvetüb’nü Zübeyr olduğunu söyler. Emevî saltanatının sonlarda bir ‘megazi’ yazarı Zübeyr hanedanı azatlılarından İbn Ebî Ayyaş’ın “imamu’l-Megazi” sayıldığını, fakat İbn İshak’ın devrin en önemli Siyer ve megazi âlimi olduğunu bildirir, s. 13.

(37) İbn Haldun, Mukaddime, s. 4.

(38) Mevlana Şiblî, Asr-ı Saadet, s. 52.

(39) Mevlana Şiblî, aynı eser, s. 53.

Taberî, İbn Sa'd, Vâkidî, İbn Kelbî ve Mes'udî gibi tarihçilerin eserleri geneldir; bir yandan İslâm'ın doğuşuna kadarki çağların tarihini, diğer yandan başlangıcından itibaren İslâm'ın, İslâm devletleri ve milletlerinin tarihidir. Mes'udî ve onu takib edenler de bu metod üzere kaldıktan sonra, daha sonra gelenler genel tarihçilikten ayrıldılar, sınırlı bir tarih anlayışına çeşitli ülkelerin tarihine veya millî tarihçiliğe yöneldiler. Sınırlı sayıdaki milletlerin ve devletlerin tarihleri veya yaşadıkları devrin olaylarının anlatımı ile yetindiler. Yaşadıkları ülkelerin veya bölgelerin hadislerinin anlatımına ve tarihine ağırlık verdiler. Endülüs tarihçisi Ebû Hayyân b. Halef (öl. 459/1096), Kuzey Afrika tarihçisi İbn Refik (İbrahim b. Kasım), İbn Aşâkir ve Makrizi bu türden eser yazan ünlü tarihçilerdir.⁽⁴⁰⁾

Daha sonra "taklitçi tarihçiler" türediler; bunlar öncekilere uydular, önceki devletler ve milletlere ait rivâyetleri ve olayları kuru rivâyetler halinde naklettiler, sosyal, ekonomik, politik ve öteki illetlerden soyutladılar. Mukallit tarihçiler anlatılagelen haberleri tekrarladılar; anlatılması ve açıklanması kendilerine zor geldiği, taklid sınırını aşan bir konu olduğu için sonraki çağların olaylarını ve o çağlarda yaşayan toplulukların durumlarını nakletmediler.

İbn Haldûn mukallit tarihçilerle ilgili eleştirisine öz olarak şöyle devam eder: Mukallit tarihçiler eski çağlarda yaşamış bir devleti anlatırken, ister vehm ve yalan olsun, isterse doğru ve gerçek olsun, o devletle ilgili tüm haberleri derleyip topladılar. Ancak o devletin kuruluşunu ve yükselişini sağlayan sebepler üzerinde durmadılar. Bu bakımdan verdikleri bilgiler okuyucuyu doyurucu olmadı. Tarihi seven kimse o devlet hakkında yeterli bilgi elde etme merakı içinde kaldı, devletlerin kuruluş ve yükseliş sebeplerini öğrenmeye çalıştı.

Daha sonra muhtasar tarih yazıcılığı yapan yeni bir tarihçiler topluluğu ortaya çıktı. Kitaplarını çok öz biçimde yazdılar. Hükümdarların ve şehirlerin adlarını yalnızca zikretmekle yetindiler. Ancak, bunlar tarihin sağladığı tüm yararları yok etmişlerdir, bilinen tarih anlayış ve metodunu ortadan kaldırmışlardır⁽⁴¹⁾

(40) İbn Haldun, Mukaddime, s. 5.

(41) Mukaddime, s. 5.

Bütün bu söylenenlerden şu sonuca varıyoruz : Siret ve me-gazi kitaplarının hadîs eserleri derecesinde bir güvenirlîği yoktur. Bu durumun en önemli sebebi, bütün tedkîk ve tahkîk ihtiyacının hadise hasrolunması, Siret'e ait rivâyetlere fazla itina gösterilme-mesidir. Mevlânâ Şiblî, ünlü hadîs bilgini Zeynüddin'in manzum "Sireti"nin mukaddimesinde, "öğrenmek isteyen bilmelidir ki, Siret kitapları sahih ve gayr-i sahih rivâyetleri bünyesinde toplamıştır" dediğini bize bildirir.(42)

Siret yazarlarının sebep-müsebbep silsilesini ihmal etkilerini ve bunları aramaya önem vermediklerini söyleyen Mevlânâ Şiblî şunları yazar : "En eski tarih kitaplarında zaferlere, kahramanlıklara, harblere büyük önem veriliyor, devrin sosyal durumları, ya külliye ihmal ediliyor, yahut koca eserlerin içinde öteye beriye dağıtılıyordu. O derece ki bunların dikkati çekmesine imkân kalmıyordu. Müslümanlar arasında telif hareketi başladığı zaman örnek ittihaz edilecek eserler bunlardı. Bunun neticesi olarak Siret-i Muhammediye, cenknâmeler ve şeknâmeler gibi "megazî" namını almıştı. Musa b. Ukbe ve İbn İshak gibi ilk muharrirlerin eserleri "megazi" adıyla yad olunmuştur . Bu eserlerde takib olunan hareket tarzı, her seneye aid hadiselerin "gazavât" adı altında tertibidir.(43)

Şüphesiz bu tür bir Siret ve Megazi anlayışı hükümdarların ve reislerin hal tercümelerini yazmak için doğru olmadığı gibi, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hal tercümesini yazmak için de doğru değildir, çünkü Hz. Peygamber'in asıl vazifesi İslâm'ı öğretmek ve uygulamak oldu, insanlığa barış ve huzuru getirmek için çalıştı, savaşmak ve kan dökmek için gelmedi.

Kısacası, başlangıçta olayları zabt ve tesbit etmekten ibaret olan tarihçilik zamanla bazı değişiklikler geçirdi, özellikle İbn Haldûn'la birlikte yeni bir çağa girdi. Eski tarihçiliğe karşı çıkan ve klâsik tarih yazarlarını eleştiren İbn Haldûn, tarihçilikte yeni bir dönem açtı. Olayları özellikle sosyal, politik, ekonomik ve kültürel yönlerden değerlendiren ünlü sosyolog ve tarihçi, milletlerin tarihi mukadderatları ile sosyo-kültürel yapıları arasında güçlü bağlar bulunduğunu tesbit etti.

(42) Mevlânâ Şiblî, Asr-ı Saadet, s. 53.

(43) Mevlânâ Şiblî-Asr-ı Saadet, s. 62.

İbn Haldûn, Cramer'in Avrupa'da aynen neşrettiği, Macgucin'in de fransızcaya çevirerek "Les Notices et Les Extraits" adlı dergide yayınladığı, bir bölümü sultan Ahmed zamanında Pir-i Zâde, öteki bölümleri de Ahmed Cevdet ve Sübhi Paşa tarafından olmak üzere muhtelif dönemlerde Türkçe'ye çevrilen ünlü "Mukaddime"sinde İslâm Tarihçiliğinin metod ve felsefesini açıklar. Tarih eleştiriciliği ilkelerinin ortaya konması ile başlayan ve bütün tarihçilik gücünü ihtiva eden İbn Haldûn'un bu eseri üç bölümden müteşekkil olup hemen hemen bütün dillere çevrilmiştir. Tarih bölümünde zaman zaman müphem kaynaklı bilgilerin de bulunduğu, fakat İslâm Tarih Metodolojisi ve felsefesi yönlerinden örnek teşkil eden Mukaddime'den biraz ileride sözedeceğiz. İmdi, onun tarihçilik anlayışını ve tarihçilikle ilgili değerlendirmelerini öz olarak sunmakta yarar görüyoruz.

İbn Haldun tarihçiliğini şöyle açıklar : Tarihçilerin kitaplarını incelediğimde, dünü, geçmişi ve bugünü gözden geçirdiğimde, aklın ve zekanın gözünü gaflet ve uyku dalgınlığından uyandırdım. Ben de eser yazmaya heveslendim. Bir müflis olmama rağmen ilim sermayesine en güzel tarzda talib oldum. Neticede tarihe dair bir kitap yazdım. Bu eserle yetişen ve yaşayan çeşitli kuşakların durumlarını gerçek yönleriyle açıkladım. Rivayet ve inceleme ile ilgili hususları bölümlere ayırdım ve açıkladım. Devletlerin ve 'umran'ın başlangıcına ait illetleri ve sebepleri ortaya koydum. Eserime her yönden düzen verdim. Fazlalıklardan ayıkladım, alimlerin ve münevverlerin anlayışına yaklaştırdım. Eserde yeni ve orijinal bir metod takib ettim ki, bu sayede hem taklitten kurtulacak hem de senden önceki ve sonraki kuşakların, çağların ve olayların durumlarına vakıf olacaksın. Eseri, bir mukaddime ve üç kitap olark tertib ettim..."

"... Eseri yazarken, az, öz ve kısa tutma yolunu benimsedim. Zor anlaşılan ifadeyi değil, kolay kavranılan üslûpla meramı anlatmayı tercih ettim. Genel olan sebep ve illetler kapısından, husûsî olan haber ve hâdiselere geçtim. Böylece eserim, yaratılıştan bu yana geçen zamandaki haber ve olayları bütünüyle kapsadı. Ayrıca elde edilmesi güç olan bir takım hikmetleri de kolaylaştırıp istifadeye sunmuş oldu. Devletlerle ilgili olayların illetlerini ve sebeplerini ortaya koydu. Böylece eserim, hikmet için bir koruyucu, tarih için bir dağarcık oldu"⁽⁴⁴⁾.

(44) Mukaddime, s. 6-7.

İbn Haldun, bu şekilde tesbit ettiği hususları önemli ölçüde eserinde gerçekleştirdi. Devletleri ve milletleri, kuruluş ve gelişmelerine sebep olan illetler, sosyo-politik olaylar, bilimsel ve kültürel yapılar yönlerinden sebep-müsebbep anlayışı ile inceleyip değerlendirdi. Tarihi, ezbercilik ve nakilcilik tarihi olmaktan kurtardı, “esassız ve karışık bir hale geldiğini, halk tarafından anlatılan bir masal görünümü kazandığını” söylediği tarihi düzenli, tertibli ve metodlu bir bilime dönüştürdü”⁽⁴⁵⁾.

İslâm Tarihçiliği, bir yandan İbn Haldun’un koyduğu ‘tarihçilik ilkeleri’, diğer yandan İslâm bilimleri araştırmacılarının öğrendikleri ve uyguladıkları yeni metodlar, yaptıkları inceleme ve araştırmalar sayesinde önemli gelişmeler gösterdi. Vico ve Montesquieu ile başlayan “bilimsel tarihçilik” de İslâm Tarihçiliğinin gelişmesinde önemli katkıda bulundu. Kuşkusuz, oryantalistlerin çalışmalarının katkı ve etkisini de unutmamak icabeder. Artık, İslâm Tarihçiliği de bilimsel bir havaya girdi. İslâm Tarihi araştırmacıları tarihi, eskiden olduğu gibi, yalnızca devletlerin karşılıklı münasebetlerine vs. inhisar ettirmediler; milletlerin sosyo-politik durumları, ekonomik ve kültürel yapıları, teknolojik ve bilimsel buluşları, uygarlıkları vb. konular üzerinde durdular. Müslüman milletlerin ve devletlerin düşünce, uygarlık, kültür ve dinler tarihine, sosyal ve ekonomik yönlerine daha fazla ağırlık veren çalışmalar yaptılar; toplumların çok az sayıdaki büyük devlet adamlarının gölgesinde yok olmasına engel olan; tersine toplumların kalkınma ve yükseliş tarihini önder kişilerle sosyal çevrelerin ortaklaşa gerçekleştirdiği bir ürün olarak gören, hem genel hem de özel yapıları kaynaklara sahip bulunan eserler meydana getirdiler.

Bununla birlikte, “Çağdaş İslâm Tarihi Çalışmaları”, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa’da ortaya çıkan gelişmelere kadar geri gider. Önceki bin yıl içinde Batı Hıristiyan topraklarındaki milletler ve müslüman âlem genellikle birbirlerinin tarihlerine ilgisizdirler⁽⁴⁶⁾. Bilim ve teknoloji alanlarında Rönesans ve Reform hareketleriyle, yani din ve mezhep taassubundan —cehaletten— kurtulmasıyla birlikte önemli atılımlar yapan, keşiflerde bulunan ve kalkınan Batı,

(45) Mukaddime, s. 7; S. Uludağ tercümesi, s. 27.

(46) İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti, Hikmet yay, s. 14-15; bu eser bir grup oryantalistin İslâm tarihi, kültür ve uygarlığı ile ilgili makalelerini içermekte olup 4 cilt halinde dilimize aktarıldı.

gerek ticarî ve siyasî münasebetlerin artması gerekse emperyalist ve sömürgeci emellerin hizmet etmesi düşüncesiyle İslâm ve Müslüman dünya ile ilgilendi, İslâmiyetle ilgili çalışmalar yaptı. Kuşkusuz, trenin icadı, gemiciliğin geliştirilmesi, elektirik yoluyla yapılan buluşlar, radyo, matbuat vb. vasıtalar yoluyla dünya milletleri ve devletleri arasındaki mesafe oldukça kısalmış, iletişim gelişmiş, ülkeler arası seyahatler de artmıştı. Ayrıca, İslâm'ın bilinmesi, müslüman bilginlerin bilgi ve buluşlarının tanınması Batı düşüncesinin gelişmesinde, yeni ufuklar kazanmasında etkili oldu. Onun içindir ki, bir yandan ilk metinlerin basımı ve tercümesi diğer yandan da akademik çalışmalar yoluyla İslâm düşünce ve uygarlık tarihi Batı Düşünce tarihi kapsamına girdi. Tarih araştırma malzemesinin artması ve arşiv çalışmalarıyla şekil değiştirmesi, araştırma teknik ve metodunun gelişmesi tarihçilerin amaçlarını ve inceleme anlayışlarını etkiledi. Tarihçilik, siyasî idarî ve askeri tarihçilik olmaktan çıktı, sosyal, ekonomik, kültür, düşünce ve uygarlık tarihlerini de içine alan bir bilim oldu.

İSLÂM TARİHÇİLİĞİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

İslâm Tarihi, genel insanlık tarihi içerisinde önemli bir yer tutar ve onun en büyük kollarından birini oluşturur. Çünkü genel tarihin bin beşyüz yıllık bölümünde Müslümanların idaresinin ve İslâm medeniyetinin damgası vardır; İslâm, bu süre içerisinde insanlığa çok önemli yenilikler getirdi.

Ayrıca, Kur'ân ve Hadîs, genel ve özel tarih gibi hem ilâhî hem de beşerî kaynaklı İslâm Tarihi, insanlığın geçmişi, maddî ve manevî tekamülü, dini ve ahlakî yapısı ile sosyal ve ekonomik durumu konularında samimi ve güvenilir bilgiler verir. Bu bakımdan bazı İslâm tarihi kitapları, her ne kadar tahlil, mukayese ve tenkidden yoksun iseler de, Kur'ân'a, hadîslere, vakaları görenlere ve senetli olarak rivayet edenlere dayanan yazılı ve sözlü vesikalı, rabitalı ve güvenilir eserlerdir. En önemli yönlerinden bir diğeri de, rivayetleri ve olayları olduğu gibi tarih araştırmacısının herhangi bir ilâve veya çıkarma yapmasına izin vermeden aslî durumuyla bize kadar ulaştırmasıdır.

Öyleyse, İslâm Tarihine malzeme sağlayan kaynaklar, ilahî ve beşerî olmak üzere ikiye ayrılır : Kur'ân ve Hadîsler ile İslâm Tari-

hine vücut veren İslâm vahyi, İslâm Peygamberi ve özellikle İslâm'ın tarihî gelişimi konularında, müslüman alimler ile gayri müslim ilim adamlarınca yazılan eserler ve yapılan araştırmalar da müslüman toplum yaşayışında meydana gelen olaylar hakkındaki haberlere esas teşkil eder.

Öte yandan, İslâm Tarihi, sebep ve sonuç yönünden birbirini izleyen olaylardan ibaret olan insanlık tarihinin yeni bir dizisidir. İslâm inanç yapısı ve ilahî ilkeleri ile bunların müslümanlar üzerindeki etkileri, Müslümanların yaşayışları, uygarlık, kültür ve bilimsel durumları, madde ve mana alanında yaptıkları ilerlemeler, Hz. Peygamberlerin ve raşid halifelerinin yönetimleri, İslâm Peygamberi ve ashabı, müslüman devletler ve milletler dönemlerinde meydana gelen önemli olaylar, müslüman ülkelerin ve milletlerin genel özellikleriyle tanıtılmaları İslâm Tarihinin başlıca konularını oluşturur.

İslâm Tarihi dalında, başlangıçtan günümüze kadar, birbirinden değerli onbinlerce kitap vücuda getirildi. İslâm Tarihi her devirde yeniden yazıldı. Bu durum, bize, aynı konulardan yeniden sözedilmesi gibi görünebilir. Ancak, İslâm Tarihinin her devrinde yeni kuşaklar tarafından yeniden değerlendirildiği ve bu yönden yeni inceleme ve araştırmalar yapıldığı, meydana gelen olayların değişik zamanlarda yeni bir anlayış ve metotla incelendiği, tenkid ve tahlile tabi tutulduğu da bir gerçektir.

Gerçekte, İslâm Tarihi alanında yenilik getirmek kolay bir iş değildir, fakat temel kaynakların tanınıp taranması, ilk elden bilgilerin ortaya çıkarılması, yeni ve orijinal eserlerin meydana getirilmesi olayların yeni boyutlar kazanmasını, taze veriler ışığında yeni değerlendirmelere sahne olmasını, dolayısıyla tarihin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Meselâ, en eski İslâm tarihi kitaplarında özellikle İslâm tarihinin idarî, siyasî ve askerî hâdiseleri üzerinde durulurken, yakın devirlerde yapılan araştırma ve incelemelerde Müslüman toplumun özellikle sosyal ve politik, ekonomik ve kültürel yapısına ağırlık verilmekte, İslâm Tarihi hakkında yeni bakışlar ortaya çıkmaktadır. Bunda, yeni tarihî malzemenin ortaya çıkışının da önemli payı vardır. Kuşkusuz, Taberi, İbn Sa'd, Mes'udî ve benzeri ilk devirler tarihçilerinin eserleriyle çağımızdaki İslâm Tarihi çalışmaları karşılaştırıldığında, en azından, kuşaklar arasındaki bakış açıları ve değerlendirmeler yönünden önemli farklılıklar olduğu görülür.

Gerçek şu ki, İslâm Tarihi konusunda çok eser yazıldı ve çok farklı değerlendirmeler yapıldı. Müslüman tarihçiler genellikle naklî tarihçiliğe veya rivayetlerin aktarılmasına dayanan tarih yazıcılığına değer verdiler. Olaylarla önem verirlerken, olaylarla ilgili haberleri metin ve senet yönünden eleştirmediler. Karşılaştırma, eleştiri ve tahlil onların eserlerine girmedi. Bununla birlikte, İbn Haldun, Ahmed Cevdet, Şehbenderzade vb. tarihçiler, klasik tarihçiliğin dışında, tenkitçi bir metot ve karşılaştırmalı haber ve olay değerlendirme anlayışı ile yeni eserler meydana getirdiler.

Aslında, tarih kavramının anlamlarını, tarihçiliğin esaslarını ve tarihçinin vazifesini bilmemiz gerektiği gibi, her milletin tarihini mensub olduğu kültür çevresi içerisinde, meydana geldiği şartları ve geçirdiği aşamaları göz önünde bulundurarak inceleyip değerlendirmek icabeder. Bu durum uzun bir geçmişi olan İslâm Tarihi için de geçerlidir.

Yüzyıllar boyu süren bir tarihî oluşum ve gelişimin (İslâm'ın teşekkül, geişme ve yükseliş tarihinin) safhalarını genel ve açık bir tarzda görebilmek için, yersiz açıklamalara ve bilgilere boğulmadan, ama genel tablonun açıklığını ve doğruluğunu bozmayacak bir anlayışla değerlendirmek gerekir. Bunun için de öncelikle sağlam ve zengin bir tarih bilgisine, tutarlı bir tarih metoduna sahip olmak icabeder. Ayrıca, tarih bilgisini tahlil, tenkid ve mukayese esaslarına göre derlenip toplanması lazımdır.

Tarihçinin anlayış ve görüşleri, bilgi ve metodu, hem tarihi olayları tüm açıklığı ile ortaya koyma ve eleştirici bir tutumla ayıklamada hem de onları birleştirip mevcut bilimsel veriler ışığında değerlendiren tarih yapı oluşturmakta oldukça önemlidir. Böyle olduğu içindir ki, her devrin tarih araştırmacısı, o devrin olaylarını önem sırasına göre ele alır ve gerçek görünüşleriyle ortaya koymaya çalışır. İnsanlık dünyası, meselâ; daha çok ekonomik ve sosyal olaylarla ilgilendiği, bu olayların insanların ve toplumların varlığındaki etkileri inkar edilemeyeceği içindir ki, günümüz tarihi yazılırken adı geçen olayların dünü ve bugünü sebep-sonuç bağı çerçevesinde araştırılmalıdır. Böylece tarihçi, insana, dünün rehberliğinde bugünü en iyi tarzda hazırlamaya yönelir. Elbette tarihçi eldeki vesikalara göre hüküm verir, fakat vesikaların objektifliğinin ulaşılacak sonuçlar için fevkalade önemli olduğu da bir hakikattir. Onun için tarih araştırmacısı eldeki vesikaları tarih metodolojisi kuralları rehberliğinde

araştırır, karşılaştırır ve gerçeği bulur⁽⁴⁷⁾. Ayrıca, yapılan inceleme ve araştırmanın sağlıklı ve güvenilir olması için tarihçinin, ilk tarih araştırmalarının çalışmaları ile eğilimlerinin farkında olması, yaptığı mukayese, tahlil ve tenkidlerle tarafgirce tutum ve yorumları ortaya çıkarması, mevcut belgelerin genel yönünde hareket etmesi lazımdır.

Gerçekçi anlayış ve tutumun böyle olması gerekirken, İslâm'ın insanlık üzerinde bir kurtuluş güneşi olarak doğması ve akıllara hayret veren bir hızla yayılması, çok değişik dinler, kültürler ve dillerden insanların bölük bölük, akın akın, kitleler halinde yeni Din'e girmesi, yeryüzünde —Bizans ve Fars İmparatorluklarının yerine büyük Müslüman Devletlerinin ve İmparatorluklarının kurulması, İslâm'ın çok kısa bir zaman diliminde dünyanın dört bir yanına yayılması ve çok sayıda taraftar bulması, Yahudi-Hıristiyan kültür ve medeniyetinin yanında İslâm kültür ve medeniyetinin yer alması ve onlara önemli etkilerde bulunması, Doğu'da ve Batı'da büyük yankılar yaptı; özellikle Kilisenin ve Haçlı Zihniyetinin fikrî ve fiili olarak Müslümanlık aleyhinde bulunmasına yol açtı. İslâm'ın insanlığa getirdiği hak ve hürriyetin, adalet ve ilmin, fen ve sanatın, eğitim ve öğretimin, inanç ve ahlak yapısının, iş ve ticaret anlayışının kurallaşıp kurumlaşarak yayılması bazı çevrelerde İslâm'a sevgi beslemeyi Tevhid Dini'ne girmeyi sağladıysa da, Doğu'da ve Batı'da birçok çevrenin telaşa kapılmasına sebep oldu, Hak ve Hakikat düşmanlarını karşı harekete geçirdi⁽⁴⁸⁾. Emperyalist ve sömürgeci emellerin yanısıra bu gaye ile de çeşitli alanlarda birtakım faaliyetler yapıldı. Böylece, art niyetle veya İslâm'a taban tabana zıt gayeler uğruna da olsa, İslâm'a ilgilenen bir ikinci topluluk ortaya çıktı. Bunlar Batılı yazarlardı ve belirtilen amaçlarla İslâm tarihine özel ilgi duyular; XVI. yüzyıldan itibaren İslâmiyet, Müslüman milletler ve ülkelerle ilgili bir dizi çalışma yaptılar.

Avrupalı yazarlardan, İslâm Tarihi sahasında, tarafsız kalem kullanan, tarihi olayları tarafsızca ortaya koyan ve gerçekleri bilimsellik anlayışı ile açıklayan edebiyatçılar ve müellifler oldu. Ancak bunların sayısı, değerlendirmelerinde objektif olmayanlar, araş-

(47) Ercüment Kuran, İlim ve Sanat Dergisi, Mart/Nisan 1989 sayısı (24), s. 55.

(48) F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl, T.T. Kurumu, Ankara 1966, s. 6-7.

tırma ve incelemeden sonra verilecek hükmü, araştırma ve incelemeden önce —peşin hükümle— verenlerin yanında gerçekten azdır. Çünkü İslâm'ı fikren bozmak isteyen, din, felsefe, sanat, dinler tarihi ve benzeri bilimler yoluyla İslâm'ın insanlığa sunduğu gerçekleri tahrif etmek, inanç ve ahlâk ilkelerini yanlış tanıtmak, münevverleri yeni din aleyhine çevirmek düşüncesinde olan ve bilimsellik kisvesine bürünen birçok Doğulu ve Batılı yazar ortaya çıktı. Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye çevirilen "Tarih-i İslâmiyet" isimli kitabı ile İtalyan yazar L. de Caetani'nin Hüseyin Cahit Yalçın tarafından dilimize aktarılan "Tarih-i İslâm" adlı kitabı bu tür anlayışla yazılan kitaplara örnek teşkil ederler⁽⁴⁹⁾.

İslâm âleminin XVII. yüzyıldan itibaren, tarihi ve ilmî olgunlaşmaya ayak uyduramayarak, bilimsel ve teknolojik kurum ve kuruluşlarını yenileyemeyerek bir çöküntü (intihat) dönemine girişi, uygarlık yolunda gereken ilerlemeyi yapamayışı, fikrî ve ilmi ilerlemeye ayak uyduramayışı, bilimsel gerçeklere sebepsiz yere sırt çevirişi, tenkid ve tahlile dayalı bilimsel eserler vücuda getiremeyişi Batı'nın ilmen, fikren ve fiilen dünyada egemenliği ele geçirmesine ve Müslüman Toplumu güdümüne almasına, onlara yönelik saldırılarda bulunmasına sebep oldu. İslâm ülkelerini kültür, fikir ve siyasî yönden egemenliği altına aldı. Nitekim İslâm âleminde, özellikle son devirlerde görülen, batılılaşma hareketleri ile, İslâmî kaynakları incelemeyip büsbütün ihmal eden, tarihi gerçekleri bazı Batılı yazarların art niyete dayanan yanlış fikirlerinde arayan ya da gören bir sürü tarih araştırmacısı türedi. Söz konusu ülkelerin okul kitapları bu duruma açık örnek teşkil eder.

Gerçekte, müslüman tarihçiler pekçok önemli tarih kitabı yazdılar; fakat bunlar genellikle birbirini ntekrarı olan, tahlil ve tenkide dayanmayan, vak'a rivayetlerinden ve tesbitlerinden ileri gitmeyen, geçmişin ışığında yaşanan zamanı düzenlemeye yönelmeyen ve geleceğe yön verici bilgiler içermeyen, millete ilerleme ve olgunlaşma yolunu göstermeyen eserlerdir. İşte bu sebeptendir ki, İslâm tarihi Batı'nın aleyhte eleştirisine maruz kaldı, tarih kitaplarımız bilimsel olmamakla suçlandı⁽⁵⁰⁾.

Gerçekte, Batı'nın fikir hayatının kaynağını Eski Yunan inanç ve düşünce yapısı ile bunların devamlı olarak araştırılıp incelenmesi,

(49) Z. Velidi Toğan, Tarihte Usûl, s. XV.

(50) Z. V. Toğan, aynı eser, s. XVI.

eleştirici metotla yenilenmesi oluşturur. Tabiatı insana bağlama isteği temeline dayanan bu düşünce yapısı pragmatik olmaktan çok akılcıdır.

Karl Jaspers ve L. Brunschvicg, az önce temas ettiğimiz özellikteki Batı düşüncesi hakkında şunları söylerler : “Avrupa zihniyeti, Yunan teknik ve tabii ilimlerinin vazettikleri üsullerle ve Xenophon’un akidelere dair tenkidî yazılarıyla başlayan, uzun asırlar durakladıktan sonra, rönesansla yenilenen bir zihniyettir. Kaynağı Yunan Zekası, Roma cemiyet hayatı ve hukuku olan bu zihniyet ve ruh Garb âleminde akîdeleri, fikirleri türlü türlü kanatları birbirine çarpıştırıyor, bunda hayat buluyor, en acı tenkitlee göğüs geriyor, onlar sayesinde canlanıyor” (51).

Sir Denison Ross da şöyle der : “Şark bizden teknik ve metot öğreniyor, fakat onun bütün teşebbüslerin istikamet vermek, onun yaşadığı ülkelerin haritalarını çizmek, onun tarihine, bugünkü hayatına ve mesaisine kıymet biçmek daimi Garbın elinde kalacaktır. Latin alfabesini kabul etmeleri Şarklıların yalnız teknik değil, maneviyât sahasında da Batı’nın rehberliği altında kalmalarını sağlayacaktır” (2).

Genelde bu temel zihniyete sahip olan, kendilerini ve kültür değerlerini üstün görüp övünen, Doğu’yu ve Doğu fikir hayatını küçümseyip yeren Batılı yazarlar, özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren, daha önceki dönemlerde yapılan incelemelerin sonuçlarını toplayıp özetleyen terkibi mahiyette ve geniş okuyucu kitesine yönelik kitaplar yazdılar. İlim ve teknolojinin sağladığı büyük imkanları müslüman devletleri ve milletleri ya da Afrika ve Hind İslam ülkelerini egemenlikleri altına alma, onarı —yeratı ve yerüstü kaynakları da dahil olmak üzere— her yönden sömürme yolunda kullanan, Hıristiyanlığı yayma emelindeki misyonerlik çalışmalarını güçlendirip geliştirme zihniyetine sahip birtakım Avrupalı sömürgeci milletler, emperyalist amaçlarla maddeten ve manen sömürdükleri müslüman devletlerin halklarını tanımak gayesiyle İslâm Tarihi sahasında birçok araştırma yaptılar. Bu çalışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir atılım gösterdi. Birinci dünya savaşı sonrasında çeşitli müslüman ülkelerde görülen özgürlük (is-

(51) Z. V. Toğan, adı geçen eser, s. XVI.

(52) Aynı eser, s. XVII.

(53) F. Köprülü, adı geçen eser, s. 6.

tıklal) hareketleri, politik ve fikrî yenilik hareketleriyle akılcılık (rationalisme) ve yinilikcilik (modernisme) akımları Batı'nın politik ve ekonomik emellerinin yanısıra, birtakım ilmî zorunluluklar bakımından da İslâm dünyasına daha fazla ilgi duymasını sağladı⁽⁵³⁾.

Böylece, genel tarih, hem Hıristiyan Batı'yı hem de Müslüman Doğu'yu ve semitik dinler dışında kalan Uzak Doğu'yu kapsayan beşerî bir terkîb görünümü aldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılan tarih kitaplarında bu durumun özellikle dikkati çektiği görülür. Bu yapıdaki tarihi eserler genellikle, İslâm'ın doğuşundan, temel inanç ve ahlâk ilkelerinden, kelim ve felsefeden, itikâdî ve fikrî İslâm mezheplerinden, tasavvuf ve tarihatlardan, geleneksel İslâm inanç sisteminden uzaklaşmış "heterodoks topluluklar"dan, son zamanlarda ortaya çıkan "yenilikcilik akımları"ndan ya da bugünkü müslüman ülkelerin politik ve etnik yapılarından sözedilen kitaplardır. Müslüman toplumun tarihî tekamülü üzerinde durmazlar⁽⁵⁴⁾. Oysa, Hıristiyan âleminin yazılacak-çizilecek birçok önemli sorunları vardı. XVII. yüzyıldan itibaren Batı'da, özellikle de Fransa'da uydurma belgeler ve bilgilerle sahte tarih yazıldığı, yani tarihte hurafecilik ve tahrifcilik yapıldığı gerçeği gündeme getirildi, tarih bilimine duyulan güvensizlik belirtildi. Ne var ki, yine de tarih bilimini politik ekonomik çıkarlarına âlet edenler, yalnızca marazî ideolojileri savuma amacıyla, bir yalancı şahit gibi kullananlar, etnik, sosyolojik ve emperyalist emellere araç yapanlar bulundu.

Batılı yazarlar, bir yandan İslâm Tarihi ile ilgili araştırma ve eserler meydana getirirlerken, ilk İslâm Tarihi kaynaklarını tercüme ederlerken, bir yandan da İslâm dini ve ilkelerini —kendi metod ve anlayışlarına göre— tenkid ettiler. Kant, Spinoza, Strauss, Renan ve benzeri yazarlar bunlardandır. A. Müller, "İslâmiyet", G. de Tass, "İslâm ve Kur'ân", C. de Perceval "Arabistan Tarihi", Sprenger "Muhammed'in Hayatı", Dozy "Tarihi İslâmiyet", Renan "Dinler Tarihi", Goldziher "İslâmiyet'i Tetkik" adlarındaki telif eserleri vücuda getirip İslâm dini ve müslümanlar hakkında çeşitli

(54) Z.V. Toğan, aynı eser, XVII; F. Köprülü, adıgeçen eser, s. 7.

(55) M. Şemseddin, İslâm Tarih ve Müverrihler, s. 5; Z.V. Toğan, XVIII. P. Lammens'in "Crovances et Institutions" (Beyrut 1926); G. Demombynes "Les Institutions Müslmanes", II. Laoust'un "Les Schismes dans L'Islam", J. Ph. Charnay'in "La Sociologie de L'Islam" adlarındaki eserleri bunlara örnek gösterilebilir.

değerlendirmeler yaparlarken Wan Cramer Wustfeld, Reisk Noldeke, Sachau vb. en eski İslâm tarihi kaynaklarını Batı Dillerine çevirdiler veya aynen neşrettiler⁽⁵⁵⁾. Bu arada bazı İslâm bilginleri bu eserlere karşı çeşitli reddiye ve eleştiriler yazdılar.

İslâmiyet ve İslâm'ın tarihi hakkında doğru ve tarafsız bilgi vermeyen, sübjektif değerlendirmeler yapan Batılı yazarlar ve tarih araştırmacıları genellikle iki guruba ayrılabilirler : Belli bir dine bağlı bulunanlar ve herhangi bir din kabul etmeyenler.

Birincilerin çoğunluğunu Hıristiyan yazarlar teşkil ederler; İslâm'ı son din olarak görmemeleri ve Hıristiyan taassubu ve haçlı zihniyetiyle bakmaları, değerlendirmelerinin yanlış ve İslâm tarihini kötülemeye, tebdil ve tahrif etmeye yönelik olmasına sebep oldu.

İkinci grup yazarlar, temelde bir din kabul etmeyen veya dinleri sıradan sosyal olaylar olarak gören kimseler olup genellikle dinî duygu ve düşüncelere karşı olduklarından İslâm dinini ve İslâm'ın tarihini de kötüleme yoluna gittiler.

Batılı yazarların, hangi zümreden olursa olsunlar, iftira ve ithamları, tahrif ve tebdil eylemleri ya doğrudan Allah elçisinin yaşayışı ve kişiliği ve peygamberliği ile ya da getirdiği dinin menşei, bazı ilkeleri ve Kur'ân vahyi ile ilgilidir. Bunlar, bazı ilk devir tarih kitaplarında, tefsir ve hadis kaynaklarında veya tasavvuf kitaplarında yer alan rivâyetler ve israiliyat türünden haberleri itham ve iftiralarına dayanak olarak kullanırlar, özellikle ahad haberleri, şaz rivâyetleri, zayıf veya muteber sayılmayan bilgileri esas alarak hüküm verirler.

Bununla birlikte, yazılı ve sözlü tarih kaynaklarını en iyi şekilde kullanarak, müslüman yazarların bulamadığı bazı delilleri bulup kullanarak, İslâm bilginlerinden daha çok olaylar üzerinde durarak İslâmî gerçekleri ortaya çıkaranları da çoktur.

* * *

Son olarak, Türkiye'de yapılan İslâm Tarihi çalışmalarını genel çerçevede değerlendirmek istiyoruz. Kabul etmek gerekir ki, Türkiye'de İslâm tarihçiliği son yüzyıl içerisinde önemli gelişme göstermiştir, fakat henüz klâsik tarih yacılığı çemberi dışına çıkmış da değildir. XX. yüzyılda yapılan tarih çalışmaları ile, geliştirilen çeşitli

bilimlerin, özellikle de tarih ilmi ile ilgili metotların aynı dönemlerde yazılan İslâm tarihi çalışmalarına giremeyişi bu durumda kalınmasında etkili olmuştur.

Öte yandan, ülkemizde, İslâm tarihi çalışmaları genellikle bir takım savaşlar ve zafer hikayeleri, bazı müslüman devletlerin siyasî ve askerî alanlardaki başarıları, devlet adamlarının ve askerî erkânın kahramanlıkları ve menkabeleri ile isyan ve ayaklanmalar, suikastlar vs. ile doludur. Bununla birlikte XIX. yüzyıldan itibaren Türklerin yanı sıra, Arap, Pakistanlı ve Hindistanlı İslâm bilginleri Siyer, İslâm Tarihi, tefsir ve hadis ilimleriyle ilgili olarak, önemli eserler yayınladılar. Onların hazırladıkları bu eserlerin bir kısmı Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

Gerçi, önceki bilginler (Hicri IV. yüzyıldan öncekiler) çok kitap yazdılar; rivayete dikkat etmek ilkelerindendi, fakat rivayeti aldıkları kaynağı göstermeye ve doğrudan olanla dolaylıyı birbirinden ayırmaya önem vermediler. Bunun en önemli sebebi onların ihmalkârlıkları değil, özellikle yaşadıkları çağın bilgisine dayanarak kitaplarını yazmalarındır⁽⁵⁶⁾. Fakat sonraki kuşakların karşılaşacakları güçlükleri hesaba katmadılar. Mevcut malzeme neleri ihtiva ediyorsa, ona göre kitap yazdılar.

Oysa, bugünün tarihçiliğinin yeni temellere dayandığı, konu ve metot yönünden klasik tarihçilikten ayrıldığı bilinmektedir. Ayrıca, toplumların ilerleyip olgunlaşması, bazı tarihî olayın tekrarlanması, bazı hükümdarların ve kumandanların hayat hikayelerinin veya menkabelerinin bilinmesiyle değil, devamlı, itici, uyarıcı ve yönlendirici olayların anlaşılması ile olur. Bu sebeptendir ki tarihçi, yalnızca klasik tarihi belgeleri ve resmi vesikaları değil, hertürlü vesikayı hatırat defterleri, muharrerât, siciller, salnameler ve sanat eserlerine varıncaya kadar her çeşit yazılı ve sözlü belgeleri kullanmalı, çağdaş veriler ve metotlar ışığında değerlendirmelidir. Ayrıca, tarihçi, tarihinden sözettiği toplumun fizikî ve ruhî yapısını, tarihî ve coğrafî durumunu, politik gücünü ve etki alanını, sosyal ve ekonomik sistemini, tarım, ticaret, bilim ve kültür durumlarını açıkça ele

(56) Fuad Sezgin, Muhadarât fi tarihi'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Arab ve İslam İlimleri Tarihi Enstitüsü yayını, Metinler ve Araştırmalar dizisi, no: 1, Frankfurt 1984-1404, s. 151.

almalıdır. Toplumun sosyal yapısı ve buna yön veren etkenler İslâm Tarihçisinin üzerinde duracağı bir diğer konudur(*)).

Ne var ki, tarihi malzemelerden yalnızca isteklerine uygun gelenleri kullanan birtakım tarihçiler, müslüman toplumun varlığını oluşturan temel değerleri, sosyal ve ekonomik yapısını şekillendiren kurumları gözardı etmişlerdir. Bir toplumu toplum yapan unsurların neler olduğunu bir bakıma unutmışlardır. Onun içindir ki, mesela, İslâm'ın Medine devrinden söz ederken sadece yapılan savaşları, ahabın gösterdikleri kahramanlıkları ve elde edilen zaferleri zikretmişler, fakat Medine İslâm devletinden, Hicret'ten sonraki sosyo-kültürel faaliyetlerden, eğitim ve öğretim vb. olaylardan söz etmemişlerdir.

Buraya kadar söylediklerimizi özetleyecek olursak, deriz ki, İslâm Tarihinin tedvini, ilk tarihi eserlerin meydana getirilmesiyle birlikte, Hicrî II/M. VIII. yüzyılın sonlarına doğru oldu. Özellikle seçkin müslüman tarihçilerin de yaşadığı bir dönem olan Hicrî III/M. IX. yüzyılda İslâm tarihi alanında ciddi çalışmalar yapıldı. Daha önce mevcut olan İslâm tarihi kaynakları veya yazılı ve sözlü vesikalar değerlendirilerek büyük hacimli kitaplar yazıldı.

İslâm Tarihinde Sire türünde ilk eser verenlerin Muhammed b. İshak (öl. 151/768). İbn Hişam (öl. 218/833), Urve (öl. H. 93) - Ebû Ayyaş ve Zührî (öl. 124) vb. şahıslar olduğu belirtilir.

İslâm Tarihinin teşekkül devrinde yetişen önemli kişilerden biri "Kitabu'l-Mübteda" adlı eserin yazarı Vehb b. Münebbih (öl. 110/728)'dir. Taberi ve İbn Kuteybe gibi tarihçiler onun kaybolan eserinin bazı bölümlerini bize ulaştırdılar.

Hicrî III/IX. yüzyıl, öteki İslâm ilimlerinde olduğu gibi, İslâm Tarihçiliğinde bir dönem noktasıdır. Bu dönemde yetişen ünlü tarihçiler İslâm Tarihinin bir bilim dalı olarak yerleşip gelişmesinde fev-

(*) Son yıllarda bazı İslâm ülkelerinde İslâm kültür ve medeniyet tarihi ile ilgili dersler yüksek öğretim seviyesindeki okullarda okutulmağa başlanmıştır. (Diyanet Dergisi).

(*) Merkezi İstanbul'da bulunan İslâm Tarih, Kültür ve Sanat Kurumunun son on seneden beri özellikle İslâm Medeniyeti Tarihi konusunda önemli araştırmalar yaptığı ve değerli eserler yayınladığı gözlenmektedir. İslâm Konferansı Teşkilâtına bağlı olarak çalışan bu kurum son yıllarda İslâm kültürüyle ilgili olarak fihrist ve katalog türünde bazı eserler de yayınlamıştır. (Diyanet Dergisi).

kalade önemli rol oynadılar. Şimdi, tarih araştırmacılarının devamlı olarak müracaat ettikleri bu klasik tarihçilerden tanınmış olanları, bıraktıkları ünlü eserleriyle birlikte, öz olarak sunuyoruz.

İbn İshak (öl. Hicri 151) : İbn İshak ilk Siret yazarlarından-
dır. "el-Mebas ve'l-Megazi" adlı kitabı Siret sahasında yazılanların
ilki sayılır. İbn Hişam onu "Siretu'n-Nebiiye" adlı kitabında özetledi.
"Sonra gelen öncekini unutturur" kuralı gereği İbn İshak'ın eseri
unutuldu, İbn Hişam'ın eserine önem verildi. Öyle ki, nakilciler bile
ondan birşeyler nakletmek istemediler, neredeyse onun dünyada tek
bir nüshası bile kalmayacaktı. Oysa, İbn Hişam'ın bu kitaba da-
yalı bir kitap telif etmesi İbn İshak'ınkinin ihmal edilmesini gerek-
tirmez. Üstelik, İbn Hişam, çok geniş ilmî gücüne rağmen ondan
birçok hususu ihmal etti, bazı şeyleri de hazfetti. Nitekim İbn Hişam,
onda bulunan birçok şiiri de benimseyip almadı. Halbuki, şiirlerin
Hz. Peygamber devri için ayrı bir önemi vardır; bu şiirler olma-
saydı, bu farklılıklar olmazdı. Şiirin Hz. Peygamber devri için ifa-
de ettiği önemi bilen herkes onların hazfedilmesine üzüldü. Aynı
durumu tarihçiler ve tarihi sevenler için de sözkonusudur, zira İbn
İshak'ın kitabı aynı zamanda bir genel tarih kitabıdır.

İbn İshak'ın kitabı, Hz. Peygamberin Siretidir. Çok sevdikle-
ri ve bütün imkânlarıyla Sünneti'ne uymak istedikleri Peygamber-
lerini tanımak müslümanların öncelikle önem verdikleri bir husus-
tur. Hz. Peygamberi yüce özellikleriyle tanımak müslümanların özel-
likle üzerinde durdukları bir konu olduğu gibi, müslüman olmayan-
lar da İslâm Peygamberini, hayatını ve özelliklerini tanımak ister-
ler. Mesela, Fransız şairi, tarihçisi ve bakanı Alphonse Lamariti-
ne (öl. 1869), "Histoire de Turquie" (Türkiye Tarihi) adlı eserinin
önsözünde İslâm Peygamberini tüm yüce özellikleriyle tanıtır. Ona
olan hayranlığını dile getirir. Batılı yazar ve araştırmacılar arasında
onun kadar Hz. Peygamber hakkında olumlu şeyler yazan nâdir
bulunur. Onun içindir ki, çağımızın en büyük müslüman bilginlerin-
den biri olan seçkin araştırmacı ve âlim Muhammed Hamidullah, La-
martin'in adigeçen kitabının ilgili bölümünde (mükaddime) yer alan
Hz. Peygamberle ilgili kısmı "Siretu İbn İshak" için yazdığı mu-
kaddime'de arapçaya çevirerek müslüman okurlara sunmuştur.

Hz. Peygamber'in biyografisi, asrı saadette meydana gelen
olaylar ve savaşlar hakkında orijinal ve geniş bilgiler ihtiva eden
İbn İshak'ın Sire'ti bazı güvenilmeyen veya müslüman olmayan ki-
şilere dayanan rivâyetleri kapsamakla tenkid edilmiştir.

Ancak, İbn İshak, Tarih ilminde güvenilir bir âlim kabul edilir, hattâ Sîyer ve Megazi ilminin kurucusu sayılır. O, el-mübtede, el-mebus ve el-megazi bölümlerine ayrılan eserinde Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatını ayrıntılı olarak yazan ve onunla ilgili bilgilerin bize ulaşmasını sağlayan seçkin bir tarihçidir. O, Sîyer ve Megazi ilmine büyük bir canlılık ve gelişme kazandırdı. Kitabul-Megâzi'si Sîyer ve İslâm tarihinde kaynaktır.

İbn Hişam (öl. 218/833) : Adı Abdülmelik olan İbn Hişam güvenilir bir hadisçi ve tarihçidir. Himyer kabilesine mensuptur. İbn İshak'ın Siret'ini ihtisar ederek yazdığı "Siret"i ile ün yaptı. Eser birçok dile ve Türkçe'ye çevrildi. İslâm dünyasında büyük ilgi gören Siret'ü'nü Hişam, İslâm Tarihi araştırmacılığında temel kaynak durumundadır. Hz. Peygamber devri ve raşid halifeler dönemi hakkındaki olayları için mutlaka başvurulması gerekir.

Vâkidî (Muhammed b. Ömer) : Düzenli bir "Megazî" yazarıdır. İslâm'ın Hristiyanlık karşısındaki zaferlerini, Suriye, Irak, Mısır ve Afrika fetihlerini büyük bir coşku ile anlatan Vâkidî, eseri zamanımıza ulaşan ilk dönem tarihçilerinin seçkin bir şahsiyetidir. Hicrî 130/M. 747'de Medine'de doğdu. Çocukluğundan itibaren ilme ilgi duydu; sonunda ünlü bir âlim ve tarihçi oldu. Çok cömert olup, kazandığından fazlasını harcardı; öyle ki tüm servetini kaybetti ve perişan bir durumda Bağdat'ta vefat etti. Vâkidî'nin ilim öğrendiği kişiler arasında Malik b. Enes ve es-Sevrî gibi tanınmış bilginler vardı. Eserlerine zayıf ve güvenilmeyen rivâyetleri de almıştır.

Vâkidî'nin eserinin malzemesini Arabistan, Suriye, Irak ve benzeri ülkelere yaptığı seyahatler sonucu elde ettiği bilgiler teşkil eder. Vâkidî'nin eserinde çok sayıda menkabe mevcuttur. Sahabilerin biyografileri ile Hz. Peygamber devri hakkında faydalı ve açıklayıcı bilgiler ihtiva eden "Kitabu'l-Megazi"si Marsden Jones tarafından üç cilt halinde (London 1966) basıldı. Vâkidî'nin, "Kitabu'r-Ridde", Suriye, Irak, Mısır ve Mağrib ülkelerine yapılan fetihleri anlatan "Futûh" ve "Futûhu's-Şam" adlarında başka eserleri de vardır. Vâkidî 28/823 yılında vefat etmiştir.

İbn Sa'd (öl. 230/845) : Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd "Kitabu't-Tabakâti'l-Kübra" adındaki ünlü biyografik tarihî eserin yazarıdır. Hz. Peygamber'in geniş biyografyasının, yaşadığı devrin ve hulefai râşidîn dönemlerinin olayları hakkında geniş bilgiler ihtiva eder. Ancak, tıpkı Taberî'nin tarihi gibi, içerisinde görgü şa-

hitlerinden gelmeyen ve çok çeşitli yorumlara ve tereddütlere sebep olan rivâyetler de mevcuttur. İbn İshak'ın Sire'sinde bulunmayan birtakım anlatımların da yer aldığı eser Sachau tarafından 1904'de Hollanda'da basıldığı gibi, Beyrut'ta da bir başka baskı yapıldı. (1957).

Mevâliden olan İbn Sa'd, Hicrî 168'de Basra'da doğdu; Vâkidî'den sonra ilk müellif sayılır.

İbn Kuteybe (198-267/813-889) : Hadîs, tefsir, dil ve edebiyat ilimlerinde kendini kabul ettirmiş seçkin bir âlim olan İbn Kuteybe "Kitabu'l-Maarif" adlı tarih kitabının yazarıdır. Eğitim ve öğretim, kültür tarihi yönünden büyük önemi bulunan el-Maarif hadisçiler, lisan bilginleri, şairler ve hatibler hakkında geniş bilgiler ihtiva ettiği gibi, Hz. Peygamber'in hayatı ve İslâm tarihinin Hicrî III. asra kadarki olayları hakkında da yeterli açıklamalar yapmaktadır.

Hadis, Arab dili ve edebiyatı alanlarında olduğu gibi, İslâm tarihi sahasında da üstün bir mevkie sahip olan Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybe ed-Dineverî'nin hayatı Bağdat'ta geçti; o, ölünceye kadar ilimle, ilmî eserler yazmakla meşgul oldu.

Belâzurî (öl. 284/892) : Ahmed b. Yahya b. Câbir, İran asıllı olup, Abbasîler devrinin seçkin bilginlerindedir. Hicrî 1. yüzyılda yapılan fetihleri kapsayan "Kitâbu Futuhi'l-Buldan" ve "Kitabı'l-Eş-râf" adlarındaki ünlü eserlerin müellifidir. Belâzurî, kendisinden öne esas teşkil eden rivâyetleri sadece anlatmakla kalmayıp, üstteki bilginlerin yazdıkları eserleri incelediği gibi, olayları ve onlara esas teşkil eden rivâyetleri sadece anlatmakla kalmayıp, üstelik onları sebepleri yönünden inceleyen, siyasî, içtimâî ve iktisadî âmil-leri üzerinde duran bir yazar olup, değerlendirmelerinde mümkün olduğu kadar tarafsız olmaya çalışmıştır. Rivâyetlerini mümkün olduğu ölçüde görgü şahitlerinden olan Belâzurî'nin en güvenilir kaynakları Ebû .-Hasan Ali el-Medâini (öl. 830 veya 845)'nin "Kitabu'l-Megazisi" ile "Tarihu'l-Hulefâ"sıdır.

Ya'kûbî (öl. 292/905) : İbn Vâzih el-Ya'kûbî, ünlü eseri "Tarihu'l-Ya'kûbî"de, İslâm tarihini yıllara göre, başlangıcından 295/872 yılına kadar inceler. Fars, Hind, Ermeniye, Şam, Mısır, Mağrib ve Endülüs'e ilim tahsili için yolculuk yapan Ya'kûbî, şîf yanlısı olmakla suçlandı. Hz. Ali yanlısı, ve Ümeyyeoğulları karşıtı olmakla itham edilen yazar, rivâyetlerine esas teşkil eden kaynak-

ları açıkca gösterir ve tenkide tabi tutar. Ancak, özellikle Hz. Osman devri ve o dönemde meydana gelen olaylar hakkında subjektif değerlendirmeler yapar, Ehl-i Beyt ve Ali yanlısı bir anlama ve yorumlama içerisindedir. Ya'kûbî Tarihi, 1358 yılında Necef'te basıldı.

Dîneverî (öl. 282/895) : Hicrî III. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olup, Irak'ın Dinaver kasabasında doğdu. "Kitabu'l-Ahbarî't-Tivâl" adlı ünlü eserin yazarıdır. Belâzurî'nin çağdaşı olan Dînaverî'nin rivâyetleri genellikle İran kaynaklıdır. III. Halife Hz. Osman zamanında meydana gelen olaylara, Ali ve Muaviye arasındaki anlaşmazlıklara ve Ümeyyeoğulları devri olaylarına özellikle eğilen yazar; Sâcanîler yönetimi ve Irak fetihleri, Göktürkler, Maveraunnehr ve Harezm dolaylarındaki Türkler hakkında da bilgiler verir. Ancak İran tarihi ile ilgili olayları milliyetçilik ve İran millî görüşü açısından ele alır ve değerlendirir. Tarihçi olmasının yanı sıra zamanında önde gelen matematik ve tabiat ilimleri bilginlerinden biri olan Dînaverî'nin ünlü eseri et-Tivâl'ı, arapça metni J. Wildamir tarafından tashih edildikten sonra W. Guirgass tarafından 1888'de Leiden'de basıldı. Aynı eser, 1912 yılında Lyden'de, mükemmel bir İhristle Kratchavsky tarafından neşredildi.

Taberî (224-309/838-923) : Hicrî III. yüzyılın seçkin tarihçi ve tefsircilerindendir. 224'de Taberistan'ın Amel şehrinde doğdu. Orta halli bir âile çocuğudur. Tahsilini Amel'de yapan Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Rustem, ilim öğrenmek gayesiyle Mısır, Suriye ve mücavir bölgelere yolculuk yaptı, Bağdat'ta hadis ve fıkıh tahsil etti. "Tarîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk" adındaki ünlü eserin sahibi olan Taberî, Abbasilerin inhitat devrinde yaşadı. "Câmiul-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'ân" adlı ünlü tefsir kitabının yazarı olan Taberî, Kur'ân, hadis ve fıkıh ilimlerinde de otorite idi. Zamanının seçkin bilginleri yanında tahsilini tamamlayan imam Taberî, tarih sahasında İslâm âleminin Herodot'u sayılır, Tarihi de büyük bir şöhret kazanmıştır. Nitekim o, Camiu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'ân adlı kitabı ile de tefsir ilminin kurucularından biri kabul edilir.

"Taberî Tarihi" kısa isimleriyle tanınan ünlü tarihî eseri, esas itibariyle, iki büyük bölümden oluşur : İslâm öncesi insanlık tarihi ki, yaratılıştan İslâm'ın zuhuruna kadar olan dönemi kapsar; ikincisi İslâm'ın başlangıcından Hicrî III/M.IX (302/915) yüzyıla kadarki dönemi kapsar. Eserde yer alan olaylar yüzyıllara, belir.

cönemlere veya konulara göre değil, meydana geldiği yıllara göre düzenlenmiştir. Bu bakımdan, İbn İshak'ın Sire'sinden önemli nakillerinden yer aldığı Taberî Tarihi, öncelikle tertibsizliği ve rivâyetleri arasındaki bağlantısızlıklarıyla dikkat çeker. İsrailiyat meraklısı ve kıssa hayranı da gösterilen ünlü tarihçi, önüne gelen rivâyeti ve bilgiyi, bulduğu her haber ve malûmatı, tenkide tabi tutmadan, olduğu gibi kitabına almıştır. İşte Taberî tarihinin en büyük özelliği, herhangi bir olay hakkındaki tüm rivâyetleri toplayıp nakletmesidir; öyle ki bazan tekbir olayla ilgili birçok rivayet zikreder, bu yönden Kitab'ı bir tarihî rivâyetler ve bilgiler hazinesidir. Ancak, anlatılan olayların hakikatına aykırı ve İslâm'a taban tabana zıt haberler de bu büyük hacimli ve ünlü eserde mevcuttur.

Kendisinden çok hacimli bir kitabın kısaltılışı olan bu dev eser, gerek genel tarihçilik ve İslâm tarihi gerekse Maverannehr ve Kafkas bölgelerinde İslâm'ın yayılış tarihinden sözettiği için Türk-İslâm tarihi yönünden büyük önem taşır. Belki de, millî tarihimizdeki ayrı önemi sebebiyle olsa gerektir ki, eser, Osmanlı devleti zamanında birkaç defa türkçeye tercüme edilmiştir. İlk tercümesi, Farsça Bel'amî tercümesinden, Hüsamettin Çelebi tarafından Hicrî 710/M. 1310 yılında yapılmıştır. Bu tercümenin, daha sonraki yıllarda İstanbul'da ve Mısır'da beş baskısı daha yapılmıştır. XVI. yüzyılda Matrakçı Nasuh, Taberî Tarihi'ni Arapça aslından Türkçeye tercüme etmiş olup tercümesi "Mecmau't-Tevârih" adını taşır. M. de Goeje tarafından 1879-1965'de Leiden'de, 13 cilt halinde yayınlanan Taberî Tarihinin Türkçeye son tercümesi Zakir Kadri Ugan tarafından 1954-1958 yıllarında yapılmıştır. Tercüme İstanbul'da basılmış olup "Milletler ve Hükümdarlar Tarihi" adını taşır. Ayrıca Mısır'da basılan Taberî Tarihi'ne tabib ve tarihçi Kurtubî bir zeyl yazdı; Taberî'nin tarihte bulunmayan bazı olaylara, ihmal ettiği rivâyetlere yani Hicrî 291/905 tarihinden Abbasi halifesi el-Muktedir (öl. 320/934)'in hilafetinin sonuna kadar olan dönemde meydana gelen olaylara ve haberlerine yer verdi.

Mes'udî (öl. 345/957) : Dedesi İbn Mes'ud'a nisbetle "Mes'udî" lakabıyla çağrıldı. Hicrî IV. yüzyılda Irak'ta yaşamış seçkin tarihçilerden biridir. Bağdat'ta doğdu, Mısır'da Fustat (Kahire)'ta öldü. Tahsilini Bağdat'ta tamamlayan Mes'udî, tıpkı selefleri gibi, ilim tahsili için çeşitli ülkelere yolculuk etti.

Mes'udî, ünlü "Murucu'z-Zehab" ve "Kitabu't-Tenbih" in yazarıdır. Abbasîler devrinde yaşayan Mes'udî ünlü sahâbi Abdullah bin

Mes'ud'un soyundan gelen seçkin bir tarihçidir. Hicrî III/M. IX yüzyılın sonlarında Bağdat'ta doğan Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'udî, eğitim amacıyla Fars, Hind, Filistin, Şam, Mısır ve Endülüs'te bulundu. Buralarda tarih ve coğrafya ile ilgili rivayetleri topladı. Mes'udîyi ünlüleştiriren "Murucu'z-Zeheb'i meydana getirdi. Mev-zubahs olan milletlere ve devletlere göre bölümlere ayrılan Muruc, iki ana bölümden oluşur. İslâm öncesinde mevcut olan kavimler ve durumları, kozmoğrafya ve coğrafya meseleleri ile Abbasî halifesi el-Muti'lillah devrine kadarki İslâm tarihini ihtiva eder. Mesudî'nin bu ünlü eseri B. de Meynard ve P. de Courteille tarafından "Les Prairies d'Or (Paris 1861-1877) adıyla Fransızcaya çevrildiği gibi, onun bir diğer değerli eseri "et-Tenbih" de, Carra de Vaux tarafından "Le Livre de l'avertissement" (Paris 1897) unvanı ile aynı dile aktarılmıştır.

İbn Abdî'l Hakem (öl. 257/871) : Ebûl-Kasım Abdurrahman b. Abdî'l-Hakem, Mısırlı olup seçkin bir aileye mensuptur. Eserleri bize kadar ulaşan Mısır ve Kuzey Afrikalı en eski tarihçilerden biridir. Babası Abdu'l-Hakem, zamanında Mısır'ın hadis ve fıkıh sahasındaki bilgin kişilerindendi. 214/M. 830'da ölen Abdu'l-Hakem, sahib olduğu ilim ve irfan sayesinde, Mısır'da, Maliki mezhebi imamı oldu, Mısır kadısının da danışmanlığını yaptı. Muhammed, Abdul-Hakem, Sa'd ve Abdurrahman adlarındaki dört oğlu Mısır'ın seçkin bilginleri arasında yer aldı. Abdurrahman ise ünlü bir tarihçi oldu. O, 871'de, Fustat (eski Hahire)'de öldü. Hadis ilmiyle alakalı bir eseri bulunan Abdurrahman'ın en önemli kitabı, Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethiyle ilgili eseridir. "Futuhu Mısır ve'l-Mağrib" adını taşıyan eser, onun geniş bilgisine delil teşkil eder, ancak eserde, tıpkı en eski öteki tarih kitapları gibi, fikri tenkitçilik yoktur. Büyük bir özenle rivayetleri ve olaylarla ilgili bilgileri toplamışsa da, haberleri karşılaştırma, olayları da eleştirme yoluna gitmemiştir.

İbn Yahya es- Sevlî (öl. 335/946) : 335/946'da Basra'da ölen Ebû Bekr Muhammed, Hicrî IV. yüzyılın üç büyük bilgininden biridir. Bir bakıma İslâm bilginlerini temsil eden bu ilmi şahsiyetler, felsefeci Farabî, matematik ve heyet ilimleri bilgini emir Ebû Nasr b. Erk, tarihçi ve edebiyatçı es-Selvî veya es-Sûlî idi. es-Sevlî'nin Abbasîler tarihiyle ilgili eseri meşhur olduğu gibi, edebiyat sahasında da kıymetli eserler vücuda getirmiştir.

es-Sevlî, Cürcan'ın seçkin ailelerinden birine mensuptur. Dedesi Sevil Tekin Cürcan'ın tanınmış emirlerindendir; Emeviler zamanında

askerî alanda büyük yararlıklar gösterdi. Amcası İbrahim b. Abbas es-Sevî ile beraber Arab edebiyatı ve dili ile tarih ilmine büyük hizmette bulunan es-Sevî'nin en meşhur eserleri "Tarihu'l-Abbassiyin" ile "Ahbaru'l-Karamita"dır.

el-Makdisî : Hicrî IV. yüzyılın seçkin bilginlerindedir. Hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onun Filistin'de doğduğu, 355-356/966'da Sicistan (Bust)'da yaşadığı bildirilir. Sicistan'ın yönetimi bu sırada, Âl u Âsuman'da, Mansur b. Nuh'taydı. Mansur'un vezirlerinin birinin isteği üzerine "Kitabu'l-Bed'i ve't-Tarih"i Bust'te kaleme aldı. Ancak bu kitap, ötedenberi ünlü filozof el-Kindî'nin öğrencilerinden el-Belhi (öl. Hicrî 322)'ye isnad edildi. Oysa kitabın 355-356 yılında el-Makdisî tarafından yazılmış olduğu birçok araştırmacı tarafından ispat olunmuştur. 'Kitabu'l-Bid'i ve't-Tarih, hem bir siyaset tarihi hem de dinler ve medeniyet tarihi kitabıdır. Hemen hemen bütün İslâm ilimlerine yer veren eser, 22 bölümden meydana gelir, çeşitli dinler ve taraftarlarıyla İslâm mezhepleri tarihi (19 bölüm içerisinde) hakkında önemli bilgiler verir. Hicrî 350'ye kadarki olayları öz olarak içeren Kitabu'l-Bed'i, Fransız yazar H. Clamen tarafından, Damad İbrahim Paşa kütüphanesindeki tek nüsha istinsah edilerek ve Fransızca çevrisiyle beraber, 5 cilt halinde Paris'te yayınlanmıştır.

İbn Nedim (öl. 386/996) : Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebû Ya'kub'un hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. O, kendi türünde eşsiz bir eser olarak değerlendirilebilecek "Fihrist" adlı ünlü kitabı ile tanınır. İslâm ilimlerinin Hicrî III. yüzyıldaki durumu hakkında en güvenilir bilgileri içeren eserin en büyük özelliği, kaybolan, yokolan veya yakılan pekçok eserin adlarını, yazarlarını ve muhtevasını bize tanıttırmasıdır. İbn Nedim'in Fihrist'i 378/988'de yazılmıştır. İbn Nedim de eserin telifinden 8 yıl sonra 386/996 yılında ölmüştür.

Fihrist, yalnızca bir katalog olmayıp pekçok tarihi bilgi ihtiva etmektedir. Hicrî IV. yüzyılın ortalarına kadarki İslâm düşünce ve uygarlık tarihi içinde ayrı bir önemi vardır. On makaleden oluşan eserin, 9 ve 10. makaleleri İslâm tarihi ve dinler tarihi konularına ayrılmıştır, bazı mezhepler hakkında da ilgi çekici bilgiler vardır. Gustave Flugel, bu çok önemli eseri, Miladî 1871'de neşretti; eserin Köprülü kütüphanesinde bir yazma nüshası vardır.

İbn Hüseyin el-Beyhâkî (386-470/996-1077) : Horasan'ın Beyhak nahiyesine bağlı Harisabad'da doğdu. Çocukluğundan itibaren

Sebuktekin oğullarının hizmetinde bulundu. Gaznelilerin en buhranlı döneminde yaşadı. İşte Gaznelilerin ve özellikle de sultan Ferahzâde döneminin bu karışık durumunu yazmaya başladı. Fakat eserin önemli bölümü Moğol istilası üzerine yok oldu; bu otuz ciltlik eserden sadece beşinci cildin sonundan 10. cilde kadar olan bölümler kaldı. İşte bu 5 ciltlik bölüm Gazneli sultanı Mes'ud'un iktidarı zamanında (421-432/1030-1041) meydana gelen olayları kapsar. "Tarihu Beyhaki", Gazneli devletinin dahili ve harici işlerini yakından bilen birisinin hatıra defteri durumundadır; bu durumu ile Beyhaki Tarihi belirtilen dönem ve devlet için çok önemli bir tarihi belgedir. Morlay, onu 1862'de, "Bibliothecas Indias" serisi içerisinde neşretti.

İbn Miskeveyh (öl. 421/1029) : Rey'de doğdu; Mu'izuddevle'nin veziri Ebû Muhammed Muhellebi'nin aracılığı ile saraya intisab etti. Çok kişi ondan İslâm ilimlerini öğrendi. İbn Miskeveyh, "Tecâribu'l-Umem ve Teakibu'l-Himem" adlı eserin yazarıdır. Ebû Ali Ahmed b. Miskeveyh, büyük bir titizlikle ve bilinçle yazdığı bu eserinde akılcı eleştiricilik metodunu uyguladı. Eser, halife Adudeddevle'nin ölüm tarihi olan Hicrî 372'ye kadar ki olayları kapsar. Hicrî IV. yüzyıl olayları hakkında bizi en iyi şekilde aydınlatan eserlerden biri olan Tecâribu'l-Umem, büyük bölümü ile İran tarihine aittir ve İran miliyetçiliği temayülü ile kaleme alınmıştır.

İbn Miskeveyh, ahlak, mantık, matematik ilimleri ile Megazi konularında da birçok kitap yazmıştır. "Kitabu Adabi'l-Arab ve'l-Furs", "Kitabu Tertibi's-saade", "Kitabu's-Siyase", "Kitabu's-Siyer" bunlardandır. Son devir aştırmacılarından Gibb, Tecâribu'l-Umem'i de kendi adıyla anılan seri içerisinde yayınlattı. Bütünüyle İngilizce olan bu yayımının yanısıra eser Mısır'da da, 5. ve 6 ciltleri F. Zeki el-Kürdî tarafından, İbn Cerir tarihine zeyl olarak yayınlandı. Zeylleri olan eser, Hicrî III. ve IV. yüzyıllar için çok önemli bir kaynaktır.

İbn Sa'id el-Endülüsi (öl. 426/1034) . "Tabakâtu'l-Umem" adındaki medeniyet tarihi mahiyetindeki eserin yazarıdır. Hindu, Yunan, Yahudi ve Arab gibi çeşitli milletler sosyal yapıları, uygarlık ve bilimsel durumları itibariyle inceler ve aralarındaki gelişme-olgunlaşma yönündeki farklılıkları gösterir. Tabakâtu'l-Umem, el-Kıftî ve İbn Ebî Useybia gibi bilim tarihi bilginlerince kaynak olarak kullanılmıştır.

Birunî (öl. 443/1050) : Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birunî, Harezmi'nin Başkenti Kas'da doğdu. "Tahdidu Nihayeti'l-Emâ-

kin” adlı eserinin incelenmesi sonucunda adının Beyrûnî olması gerektiği ileri sürülmüştür. Anlatımlarında arkeoloji, jeoloji ve ekonomi etkenlerine önem verir. Tarihe israiliyatın ve asılsız haberlerin girmesine karşıdır; olayları din ve milliyet duygularının tesirinden uzak olarak ve tarafsız bir anlayışla yazamanın zorunluluğuna inanır. Beyrûnî, Hind kültür ve medeniyet tarihine dair yazdığı “Kitabu mâ li'l-Hind” adlı kitabını böyle bir anlayışla meydana getirdi. Bu kitabından tarihçiliğin ilkelerinden sözeden yazar, tarih metodolojisi ve felsefesini, ayrıca, “el-Asâru'l-Bâkiye”, “Kitabu'l-Cemâhir fi Marifeti'l-Cevâhir” ve “Tahdidu Nihayeti'l-Emâkin” adlarındaki eserlerinin “mukaddime”lerinde açıklar.

Ona göre, tarihte gerçeği ortaya çıkarmanın yolu akılcı deliller veya belgeler ile eldeki verileri görülüp duyulan şeylerle karşılaştırmadır. Aynı şekilde olaylar, değişik dinlere mensup kişilerin dinî ve millî görüşlerinin ötesinde kalan bir anlayışla açıklanmalıdır. el-Birûnî, bencilliği, ırkçılığı ve aşırı taassubu tarihî gerçeklerin ortaya çıkmasını engelleyen unsurlar olmaktan kurtarmak gerektiğine inanır, tarihi araştırmalarda rivayetleri karşılaştırmannın ve eleştirmenin kaçınılmaz olduğunu söyler. Böylece Hicrî V./M. XI. yüzyılda günümüz tarihçiliğinde geçerli metod olan tarih metodunu ortaya koyanlardan biri olur.

İbn Asâkir (öl. 571/1176) : “Tarihu Dımişk” adlı ünlü eserin sahibidir. İlk iki cildi doğrudan Dımişk’a ayrılan bu hacimli eserin öteki ciltlerinde Dımişk’da yaşamış melikler, idareciler ve bilginlerden sözedilir. İbn Asâkir’in bu kıymetli eseri el-Bağdadî’nin (öl. 463/1070) “Tarihu Bağdat ev Medinetu’s-Selâm” adlı ondört ciltlik büyük hacimli tarihi eserin geliştirilmiş ve birçok yönleriyle genişletilmiş şeklidir. Bilgisi ve yazalarıyla zamanının yöneticilerinin yakın ilgi ve desteğini gören İbn Asâkir tarih rivayetciliğine hadis metodunu tesir ettirmiş görünmektedir.

İsfehânî (öl. 356/967) : Arab edebiyatının müstesna isimlerinden Ebu'l- Ferec Ali b. el-Huseyn el-İsfehânî Hicrî 284/897’de İsfehan’da doğdu. Zaydî olduğu belirtilen İsfehânî arab asıllıdır. Miladî 967’de Bağdat’ta ölen İsfehânî’nin en önemli eseri 21 ciltlik “Kitabu'l-Ağânî”sidir. Hicrî VII. yüzyılda tarihçi Celaleddin b. Vasıl el-Hamevi tarafından “Tecridu'l-Ağânî” unvanı ile ihtisar edildi ve iki cild halinde basıldı. Önemli sayıda şiirlerin de yer aldığı eserde birtakım güvenilmeyen rivayetlerin mevcudiyeti ile şiilik yanlısı bakış ve anlatım dikkati çeker.

es-Sem'anî (öl. 562/1167) : Ebû Sai'd Abdülkerim es-Sem'anî, Hicrî VI. yüzyıl'da (506/1113) Horasan'ın Merv ilinde doğdu. Hadis ve tarih ilimlerinde kendisinden övgüyle sözedilen bir isim oldu. Bu iki ilme katkılarından dolayı kendisine "Tâcu'l-İslâm" lakabı verildi. Dedesi Ebu'l-Muzaffer Mansur es-Sem'anî de büyük fakihlerdendi. Temim oğullarının Seman koluna mensuptu. Tahsilini devrin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden Merv'de yaptı. el-Bağdadî'nin 40 ciltlik Bağdat tarihine 15 ciltlik zeyl yazdı. "Kitabu'l-Ensâb" adında bir kitab daha yazdı ki, bir tarih ve coğrafya kataloğu durumundadır ve Asya tarihi yönünden çok önemlidir. O, vatanı Merv beldesinin geniş bir tarihi olarak 20 ciltlik bir eser daha yazmıştır.

İbnu'l-Esîr (öl. 630/1233) : Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, Hicrî VI. yüzyıl tarihçilerindedir. 555 yılında Musul yakınındaki İbn Ömer Cezire'sinde doğdu. Ebû'l-Kerem'in, Mescidu'ddin, İzzudin ve Ziyâuddin adlarındaki üç bilgin oğlundan biridir. Doğu'nun üç seçkin bilgini olan ve doğdukları kasabanın adını her tarafta duyuran bu üçkardeş tarihte "İbnu'l-Esirler" diye ün yaptılar. Tahsillerini Musul'da yaptılar. Mecududdin özellikle hadis sahasında, küçük kardeş Ziyâuddin şiir ve inşaa ilminde izzuddin ise tarih ilminde meşhur oldular.

Önemli tarihi olayların meydana geldiği yerleri dolaşarak Abbasiler devrine ait geniş bilgi toplayan İbnu'l-Esir (İzzuddin), ayrıca, tıpkı İbn Hallikan gibi, devrin ünlü tarihçileriyle görüştü. O, Musul'da münzevi bir yaşayıştayken İslâm dünyasına hediye ettiği Kitabu'l-Ensab", "Usdu'l-Gabe fî Ma'rifeti's-Sahabe" ve "Tarihu'l-Kâmil" adlarındaki ünlü eserlerini yazdı.

Tarihu'l-Kamil onu Doğuda ve Batıda büyük ün sahibi yaptı. Eser, insanın yaratılışı ile başlayan ve Hicrî VII/M. XIII. (628/1230'a dek) ortalarına kadar cereyan eden olayları kapsar; olayları konularına ve tarihi sıralarına göre tertib ederek zikreder. el-Kamil, Türk-İslâm tarihi yönünden ayrı bir önemi haizdir. Bu önemli eser, Fransız yazar da Slan tarafından Fransızcaya tercüme edilip orijinal metniyle birlikte neşredildiği gibi, 1290 tarihinde de Mısır'da basıldı.

Üsdul-Gabe... adlı eserinde 7500 dolayındaki sahabinin biyografisini veren İbnu'l-Esîr'in "el-Bakır fî Tarihi'd-Devleti'l-Atabekiye bi'l-Musul" adında bir tarih kitabı ile Musul Atabek devletini müstakil olarak ele aldığı görülür.

İbnu'l-Esir, rivayetlerinde genellikle Taberi'ye dayanmakla birlikte, bazan onu harf harf takib eder, bazan da ondan ayrılır. Öte yandan o, rivayetlerinde isnadları ve ravi isimlerini zikretmez ve bu konularda açıklamada bulunmaz. Bazı kapalı haberlerini, şiirlerle rivayetler arasında uyum sağlamak yoluyla açıklamaya çalışan İbnu'l-Esir, Endülüs ve Mağrib tarihi hakkında oldukça geniş bilgiler verdiği gibi, Taberi'nin ölümünden (Hicrî 310) Hicrî 623 yılına kadar olan dönemdeki olayları ve rivayetleri de ilk defa kitabında topladı.

İbn Hallikan (608/1211) : Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Ebî Bekr, 608/1211 yılında Ermil'de doğdu. Babası, Muzafferiddin b. Zeynuddin tarafından Ermil'de kurulan "Muzafferiyeye Medresesi"nin müderrislerindendi. İbn Hallikan ilk tahsilini bu medresede yaptı. Ayrıca, Ümmü'l-Müeyyid en-Neysaburî adındaki bilgin kadından ilim öğrendi ve icazet aldığı gibi, Şeyh Salih b. Hibetullah'tan da hadis dersleri aldı. Hicrî 621'de, 14 yaşlarındayken Buhari'yi tamamlamayı başardı. 18 yaşında ilim öğrenmek amacıyla çeşitli yerlere seyahat etti, Haleb ve Şam'a gitti. Tahsilini tamamladıktan sonra Şam kadılığına tayin olundu. İslâm dünyasında yetişen ünlü bilginleri ve eserlerini ihtiva eden "Vefayatu'l-Iyan" adlı eseri ile ün yaptı. 1256'da yazmaya başladığı eserin 1274'de tamamlandı. Hicrî I. yüzyıldan sonra yetişen seçkin müslüman bilginleri ve eserlerini ihtiva eden bu önemli eser Wustenfeld tarafından Goetting'de basılmıştır.

ez-Zehabi (öl. 748/1348) : Soyu Temim oğullarına dayanan Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehabi Türkmen asıllıdır. Hicrî 673/m. 1274'de doğdu, 748/1348'de Şam'da öldü. Hicrî 700 yılına kadarki olayları kapsayan ve henüz basılmayan 12 ciltlik "Tarihu Devleti'l-İslâm" adlı eseriyle ün yaptı. Gerek İslâm tarihi gerekse hadis tarihi yönünden fevkalade önemli olan "Siye ru A'lami'n-Nübelâ" adlı muhteşem eserin de yazarı olan Zehabi tarihte ve hadiste üsdattir. Zamanının ünlü ilim adamlarından ilim öğrendi ve eğitim ve öğretim amacıyla çeşitli ülkelere Mısır, Hicaz ve Şam'a seyahatler yaptı. Ayrıca siyasi tarih öğrenen Zehabi önceki tarihçilerin yazdıkları tarih kitaplarının büyük çoğunluğunu gözden geçirdi. O, eserlerinde İslâm tarihini başlangıcından zamanına kadar olan dönemde bütün yönleriyle incelemeye çalıştı. Tarihi eserlerinin tertibi "tabakât" tarzında olan Zehabi, elliden fazla eser yazdı. 40 tabakaya ayrılarak yazılan Siyerü A'lam'ın-Nubelâ, Peygamber (s.a.s.)'in zamanından

itibaren yaşamış olan seçkin İslâm bilginlerinin ve sahabilerin biyografilerini kapsar.

Hadis ilmindeki metodunu tarihte de uygulayan Zehebî büyük bir eleştirici tarihçidir. Olayları, rivayetleri ve senteleri çeşitli yönlerden geniş bir eleştiriye tabi tutan Zehebî'ye göre tarih kavramı güçlü bir şekilde hadise bağlıdır.

Ebu'l-Fida (öl. 732/1331) : "el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer" isimli dünya tarihi ile "Takvimu'l-Buldân" adlı coğrafya kitabının yazarıdır. Özellikle İbnu'l-Esîr'i kaynak oolarak kullanan Ebu'l-Fida'nın kitabı, insanlık tarihinin yaratılıştan 729/1329 tarihine kadar olan döneminin özlü bir takdimi mahiyetindedir.

es-Subkî (öl. 77/1370) : Şafii fakihlerinden olan Tacuddin Ebu Nasr Abdulvehhab b. Takiyyuddin es-Subkî "Tabakâtu's-Şafiiyye" isimli eserinde "tarihçiler için kâide" diye bir bölüm ayırır ve burada tarihte usûlden sözeder. Tarihçinin nasıl olması gerektiğini belirtir ve özelliklerini sıralar : Tarihçi tarafsız ve doğru sözlü olmalı, başkalarından rivayet ederken harf harf rivayet etmeli, rivayetlerin yalnızca manalarını alıp kendi beğendiği ibarelerle yazmamalı, naklettiği rivayetleri tenkide tabi tutmalı ve senetleriyle birlikte zikretmeli, olayların sebeplerini iyi bilmeli ve rivâyetlerin doğrularını yanlışlarından ayırabilecek bilgi ve metoda sahip olmalıdır. Ayrıca tarihçi, övme veya yerme yoluna gitmemeli, yorumlarını doğru yapmalı, hükümlerinde ihtiyatlı olmalı ve itidalden ayrılmamalı, açıklama ve değerlendirmelerinde kendi gördüklerine ve bildiklerine değil, başkalarının rivayetlerine ve bilgilerine dayanmalıdır. es-Subkî, her ne kadar müstakil bir tarih kitabı yazmamışsa da, adı geçen kitabının ilgili bölümünde tarih metodolojisi ve felsefesi yönünden önemli bilgiler sunmuştur.

İbn Kesir (öl. 774/1373) : Ebu'l-Fidâ İsmail, "el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih" isimli kitabın yazarıdır. Zehebî ve bazı Şamlı fakihlerin tilmizi olan İbn Kesir'in yaratılıştan Hicrî VII. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde dünya tarihinin takdimi olan eseri, Peygamber (s.a.s.)'in hayatına çok uzun bir bölüm ayırır. el-Bidaye ve'n-Nihaye, Eyyubiler ve Memlûkilerin seçkin bir kroniği ile son bulur.

İbn Haldun (öl. 808/1407) : 732/1332 tarihinde Tunus'ta doğdu; Hadramut'lu olup daha sonra Endülü's'e oradan da Tunus'a gelen bir

aileye mensuptur. Seçkin müslüman sosyolog ve tarihçi Abdurrahman Muhammed b. Haldun, ünlü hükümdar Timurleng'in yakınlık ve yardımlarına mazhar oldu. İbn Haldun, 808/1406'da Kahire'de öldü.

İbn Haldun, tarih metodolojisini ve felsefesini müstakil olarak ele alan ilk müslüman tarihçidir denebilir; o, "Kitâbu'l-İber..."nin "Mukaddime" adını taşıyan ve kendini ünlüştiren bölümünde bu konulardaki görüşlerini açıklar. Bir yandan şahsî müşahadelerini esas alan, diğer yandan ilk tarihi kaynaklardan yararlanan İbn Haldun, başlangıçta geniş bir Kuzey Afrika tarihi, özellikle de "Berber Tarihi" yazdı, daha sonra bunu genişletti ve geliştirdi, genel İslâm Tarihine dönüştürdü.

İbn Haldun, birçok dile çevrilen ve pekçok baskıları yapılan bu ünlü eserinde, özellikle bir eleştiricidir. fikirleri ve açıklamaları kendi içtihad ve müşahedelerinin ürünüdür. O, eleştiriye dayanan bir anlayışla hem kaynakları hem de rivayetleri ve olayları eleştirir. Olaylar arasında sebep ve sonuç yönünden ilişkiler kurar. İslâm tarihinde yapılan tahrifleri ve sonuçlarını, asılsız rivayetleri ve gü-lünçlüklerini misaller vererek uzun uzun anlatır. Aynı şekilde o, temelini eleştiriciliğin oluşturduğu tarih metodolojisini de "Mukaddime"de uzunca açıklar.

Bilimsel ve eleştirici tarihçiliğin kurucularından, tarih felsefesinin önde gelen isimlerinden olan İbn Haldun, yalnızca olayları ele alıp, olduğu gibi nakleden 'nakilci veya rivâyetçi tarihçiliğe' karşıdır, bu anlayışla tarih yazanları sert bir dille eleştirir.

Makrizî (öl. 845/1442) : Takiyyuddin Ahmed el-Makrizî, "Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bizikri'l-Hıtat ve'l-Asâr" adlı medeniyet tarihi kitabının yazarıdır. 766/1364'de Makriz'de doğdu. Babası ve dedesinin seçkin hanefi fakihlerinden olmalarına karşılık, o şafiiliği benimsedi ve hanefiliğe karşı oldu. Birkaç defa hacca gitti ve uzun süren bir hastalıktan sonra 845/1442'de Kahire'de öldü. Çeşitli ilim dallarında birçok eser yazdı. Özellikle Mısır uygarlık tarihine ayrılan eserinde çeşitli kabilelerin ve ailelerin sosyal ve ekonomik yapılarından, gelenek ve göreneklerinden, törelerinden ve bayramlarından, idari durumlarından ve idarecilerinden uzunlamasına söz eder. Makrizî, Mısır'ın ilk çağlardan Miladî XV. yüzyıla kadarki ekonomik tarihinden sözden "İğasetü'l-Umme bi keşfi'l-Gimme" adlı bir ekonomi tarihinin de yazarıdır.

Bürdî (öl. 874/1469) : Ebû'l-Mehâsin b. Tağarri el-Bürdî, Maşri-zi'nin tilmizidir. "Kitabu'n-Nucûmî'z-Zahire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire" adındaki eseri, İslâm fetihlerinden Hicrî IX. yüzyıla kadarki Mısır tarihini ihtiva eder. Aynı şekilde İbn Hâce rel-Askalanî (öl. 852/1449) de, "Tarihu Mısır fî Ahdi't-Tulûniyyîn ve'l-İhşidiyyîn" isimli eserinde Mısır tarihini geniş olarak inceler. (*)

En eski İslâm Tarihi Kitaplarına örnek olmaları yönünden en tanınmış olanlarını sunduğumuz bu eserlerin yanında, İslâm tarihçiliğinde önemli yeri olan bir çok başka eser ve kaynak vardır. Cemaluddin Ebû'l-Hasan Ali b .Yusuf el-Kıtfî "Ahbaru'l-Ulemâ bi-ahbâri -Hukemâ" adlı kitabında Hicrî VI. yüzyıla kadarki dönemde yaşamış olan seçkin İslâm tarihçilerini bizlere tanıttığı gibi, M. Şemseddin (Günaltay)'in "İslâm'da Tarih ve Müverrihler" isimli eserinde de tarihçilik ve İslâm tarihinde metodoloji konusundaki öz-lü açıklamaların yanısıra, seçkin müslüman tarihçilerin ve tarihî eserlerinin —biyografik seviyede— müstakil olarak ele alındığını görmekteyiz. Ayrıca, ilk İslâm tarihi kaynakları hakkında giriş bölümünde öz bilgiler vermek İslâm tarihi ve Siyer yazarlarında bir gelenek halindedir.

Öz biyografik bilgilerle tanıtmaya çalıştığımız bu kaynaklarımızın yanısıra, 'Ansiklopedik sözlük' durumundaki tarihî eserlerle çok sayıda müslüman seyyahın yazdıkları seyahatnameler, teracim ve hatırat kitapları da İslâm tarihinin önemli kaynaklarını oluştururlar. Özellikle seyyahlar, gezdikleri ülkelerde gördüklerini ve duyduklarını bütün ayrıntılarıyla 'rihle' (seyahatnâme) adındaki eserlerinde yazdılar; bu ülkeleri ve yerleşim merkezlerini hem tarihî ve coğrafi özellikleri, hem de idarî, siyasî, içtimâî, iktisadî ve kültürel durumlarıyla en iyi bir şekilde tanıttılar. Yakut ve el-Hamevî (öl. 626/1229)'nin "Mu'cemu'l-Bulran"ı ve "Mu'cemu'l-Udebâ"sı, İbn Ebî Usaybia (öl. 668/1270)'nin "Tabakatu'l Etıbbâ"sı, Hacı Halife

(*) Klasik dönem İslâm Tarihçileriyle ilgili öz biyografik bilgiler vermek son yüzyıllar tarih araştırmacılarının yaygın bir geleneğidir. Biz de son devirlerde yazılan bu kitaplardan, özellikle de, Mevlana Şibli'nin Asr-ı Saadet, Hovoritz'in "el-Megâziu'l-Ülâ ve Muellifûha", M. Şemseddin'in "İslâm'da Tarih ve Müverrihler", M. Hamidullah'ın "Siretubn İshak"a yazdığı "Mukaddime", H. Gazi Yurdaydın'ın "İslâm Tarihi Dersleri", Z. Kitapçı'nın "Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan", F. Sezgin'in "Buhari'nin Kaynakları" ve Z.V. Toğan'ın, "Tarihte Usûl" adlı kitaplarından yararlanarak aynı geleneği sürdürdük.

(öl. 1067/1657)'nin "Keşfu'z-Zunûn"u Ansiklopedik Sözlük mahiyetindeki tarihî eserlere; İbn Batuta (öl. 779/1377)'nin "Tuhfetu'n-Nuzzar fî Garaibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Emsâr", Evliya Çelebi (öl. 1611-1682)'nin "Seyahatnâme"; et-Temgurûti (öl. 1003/195)'nin "en-Nefhatu'l-Miskiyye fî's-Sefareti't-Türkiye", el-Ayyaşî (öl. 1090/1679)'nin "Mâu'l-Mevâid" adlarındaki seyahatnâmeleri rihle türünden tarihî kaynaklara; İbn Meryem'in "el Bustân fî zikri'l-evliyâ ve' ulemâ bi-Tlemsân", Yefrinî'nin "en-Nüzhetü'l-Hadî fî ulemâi'l-Hadî", er-Raşidi'nin, es-Sağru'l-Cemani" de terâcim ve hatırat kitaplarına örnek gösterilebilir.

Öte yandan, Milâdî XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren İslâm tarihi alanında, öteki ilim dallarında olduğu gibi, önemli sayıda inceleme ve araştırmanın yapıldığı gözlenmektedir. Mevlânâ Şiblî'nin "Asr-ı Saadet", Muhammed Hamdullah'ın "İslâm Peygamberi", "İslâm'da Devlet Anlayışı" ve "Hz. Peygamberin Savaşları", Corci Zeydan'ın "Tarihu Temeddüni'l-İslâm" Hasan İbrahim Hasan'ın "Tarihu'l-İslâmî", İzmirli İsmail Hakkı'nın "Tarih-i İslâm" ve "Siyer", Ahmed Emin'in "Duha'l İslâm" ve "Fecru'l-İslâm", M. Asım Köksal'ın "İslâm Tarihi", Watt'ın "Hz. Muhammed Mekke'de" ve "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri", M. Lings'in "Hz. Muhammed'in Hayatı", Zekai Konrapa'nın "... Peygamberimiz" adlarındaki eserleri ve benzerleri ile, Hasan Mun'is'in Fndülüs tarihiyle ilgili çalışmaları, Abdülcelil Temimi, Ebu'l-Kasım Sadullah ve Abdurrahman el-Ciylalî, Tefvik el-Medenî gibi yazarların Kuzey Afrika ile alakalı tahkikleri, Brookelmann ve F. Sezgin'in kronolojik tarihle ilgili çalışmaları, Prof. Dr. Mustafa Fayda'nın II. Halife Hz. Ömer devri ile ilgili araştırmaları çağımızda İslâm tarihi alanında yapılan inceleme ve araştırmaların başlıcaları olarak zikredilebilir.

Yusuf el-Işş'ın "ed-Devletu'l-Emeviyye" ve Abdülaziz Salim'in "Tarihu Devleti'l-Arabiye" adlarındaki araştırmaları da siyasi tarihçiliğe örnek gösterilebilir. Burada, günümüzde, tarihçilik yönünden çok büyük bir önemi olan süreli yayınların varlığına ve çokluğuna, insanlık tarihinin bilim, kültür, sosyal ve ekonomik yönlerini tümüyle kucaklayacak büyük bir yaygınlığa kavuştuğuna, dolayısıyla tarih araştırmacılarına büyük faydalar sağladığına işaret etmek isteriz.

Son olarak, İslâm tarihinin büyük bir bölümünü teşkil eden Türk İslâm Tarihiyle ilgili olarak yapılan ve sayıları, günümüzde,

gittikçe artan inceleme ve araştırmaların varlığına ve çokluğuna işaret etmek uygun olacaktır. Prof. Dr. H. Gazi Yurdaydın, “İslâm Tarihi Dersleri” (Ankara 1988) adlı kitabının girişinde Türk-İslâm Tarihi alanında yapılan çalışmalarını —dönemlere göre sınıflandırarak— tanıtır (ss. 1-18); Gazneliler devri (963-1186)’dan başlayıp Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları (1071-1308) yoluyla devam eden kaynakların tanıtımı bölümü, Osmanlı devri (1299-1923) kısmında daha geniş olarak sürdürülür (II. Murat devri, Fatih devri, Yavuz devri, Kanunî devri vb. gibi). Bu dönemlerin tarihçileri eserleriyle birlikte takdim edilir.

Ayrıca, merhum Osman Turan’ın “Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi”, Bahaaddin Ögel’in “Türk Kültür Tarihine Giriş”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın ve Enver Ziya Karal’ın “Osmanlı Tarihi, Hammer’in “Devlet-i Osmaniyâ Tarihi”, Mustafa Nuri Paşa’nın Netayicu’l-Vukuât”, adlarındaki eserleriyle, Kâtib Çelebi, Karaçelibizâde, Abdurrahman Şeref Bey, Cevdet Paşa, Lutfi Efendi, Zeki Velidi Toğan, Fuad Köprülü, F. Sümer, M. Akdađ, C. Cahen, Robert Mantran, H. Lammens, Bernard Levis ve benzeri yazarların inceleme ve araştırmaları ile Hakkı Dursun Yıldız, Semiha Ayverdi, Zekeriya Kitapçı, Ahmed Yaşar Ocak, Ahmed Uđur, Bahaaddin Yediöldiz, Yaşar Yücel, Ali Sevim vb. tarihçilerimizin Selçuklu ve Osmanlı dönemleri Türk tarihi ile ilgili çalışmalarını İslâm-Türk tarihini çeşitli yönleriyle ele alan ve tanıtan eserlerdir.